Published Special issue On Continuing Professional Development Event M/o

Jan-2020 ISSUE- IV(I), VOLUME-VIII

With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 6.222

Peer Reviewed Journal

GURUKULJOURNAL

Published On Date 31.01.2020

Issue Online Available At : http://gurukuljournal.com/

Organized &
Published By

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : http://gurukuljournal.com/

INDEX

Paper No.	Title	Author Name	Page No.
1	Post 9/11 American Perceptions of Muslims and Arabs Resultant of Media Influences and Political Agendas	Dr. Vyankati Nagargoje	1-8
2	Deplorable Afghan Women Characters in 'A Thousand Splendid Suns': Women Empowerment Epitomized	Prof. Sulok B. Raghuwanshi	9-14
3	जागतिक आर्थिक मंदीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम	प्रा.डॉ. प्रफुल्ल सुदामे	15-17
4	भवानीप्रसाद मिश्र की कविता : संवेदना के विविध रूप	डॉ. शैलेश कुमार शुक्ल	18-23
5	The Changes And Challenges To Traditional Occupation Of Kalbeliya (A Nomadic Tribe): A Case Study In Rajasthan	DR. GEETA SHAHU	24-28
6	मधुमेह व जनजागृती	प्रा.श्वेता गुंडावार	29-32
7	तरल प्रतिभेची कवियित्री अंजनाबाई खुणे	प्रा.डॉ.रवी एम. केवट & पुंडलिक जगन्नाथ शेंडे	33-38
8	भंडारा जिल्ह्यातील धान उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीचा अभ्यास	दिनेश डोहळे	39-45
9	Investment Pattern of Kirana Merchants of Gadchiroli City	Dr. Umesh Likhar	46-47
10	Financial Performance of Co-Operative Bank	Sanchit S Vaidya & Kalyani G Shetkar	48-50
11	साहित्यात अंतर्भूत मानवाधिकार - एक सिंहावलोकन	प्रा.पुरुषोत्तम दि. माळोदे	51-56
12	"ई-कचरा" एक गंभीर समस्या	डॉ. रवि आर. पाठेकर	57-63

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal

ISSN No. 2394-8426
Jan-2020
Issue–IV(I), Volume–VIII

Post 9/11 American Perceptions of Muslims and Arabs Resultant of Media Influences and Political Agendas

Dr. Vyankati Nagargoje
Asst. Professor in Marathi
Mob:7020236078

Even before 9/11 the views of Muslims and Middle Eastern people in the United States has been skewed. It can be traced to deliberate mythmaking by film and media, stereotyping as part of conscious strategy of 'experts' and polemicists on the Middle East, the selling of a foreign policy agenda by US government officials and groups seeking to affect that agenda, and a public susceptible to images identifying the unwelcome **'other'** in its midst**.** Muslims played as a scapegoat for all the worlds' problems, they are not the first person to be targeted for racial profiling. Arabs are seen as, **'robed and turbaned, sinister and dangerous, engaged mainly in hijacking airplanes and blowing up public buildings'.** It seems that the human race cannot discriminate between a tiny minority of persons who may be objectionable and the ethnic strain from which they spring. If the Italians have the Mafia, all Italians are suspect; if the Jews have financiers, all Jews are part of an international conspiracy; if the Arabs have fanatics, all Arabs are violent. After 9/11 Americans continued their harsh views and opinions about any person who resembled the images that they media portrayed as the enemy.

Within days of the attacks every news channel was flashing up images of what the hijackers looked like. From these images Americans turned their fear and hatred on to anyone who closely resembled these faces. The media only fueled the hatred that Americans felt towards all Arabs when it was relatively a small group of people responsible for these attacks. Since 9/11 the media has continued to depict the Middle East as ungrateful for the help that the United States has supposedly brought. Filled with deceptive lies and reporting of only half of the story, ***"Little wonder then that 600,000 dead Iraqis need never be named or even counted. Iraqis can even be portrayed as "ungrateful" for not appreciating Western efforts to "help" them. This kind of interpretation has permeated out of the academy into all areas of Western culture, from novels and films to more overtly political culture."*** **(Strong)** Media in the U.S. does not report the facts about the war in Iraq. It does not tell us every side of the story because just like our history book it never has. ***"America's media empire is controlled by a tiny coterie of people. Chairman of the Federal Communications Commission Michael Powell, the son of Secretary of State Colin Powell, has proposed even further deregulation of the communication industry, which will lead to even greater consolidation."*** It is as if the American politiciansleaders justify this racial hatred because as long as American's stay angry at a this scapegoat then their anger will continue to give fuel an unjust war.

As a result of the above stated policy, as well as for the sake of 9/11 investigations, by 2007, about 700,000 Muslims in America were interviewed by the FBI leading to a **fear regime created by 700,000 interviewed conducted by FBI**. The FBI has never formally issued these statistics. However, Michael Rolince, FBI Special Agent in Charge of Counterterrorism, Washington DC office stated in a 2005 speech at the Muslim Public Affairs Committee's convention a month after his retirement, that the FBI conducted about 500,000 interviews

without finding a single lead which could have helped the agency prevent the terrorist attacks of 9/11. That number means that almost 40% of all Muslim households in the United States were touched by this investigation. Here is an interesting quote from his speech:

"We conducted about a half a million interviews post 9/11 relative to the attacks of 9/11, and this is important because your community gets painted as not doing enough and you could have helped. I'm not aware, and I know 9/11 about as well as anybody in the FBI knows 9/11, and that's not bragging that's just the reality. I'm not aware of any single person in your community who, had they stepped forward, could have provided a clue to help us get out in front of this." **[underlined by the author]**

Unfortunately, this conclusion did not stop the massive FBI dragnet over the Muslim community. In 2007 Rolince further not only verified the above-mentioned numbers, but he also stated in a London meeting of a think-tank , that the number by now should be about **700,000**.

Profiling of Muslims

Muslims continue to be profiled throughout America but especially while traveling. No statistics are available about the magnitude of this practice except that it has touched even Muslim officers of the Secret Agency protecting the former President Bush. A **Columbia University survey** of Muslim students in New York public schools found that 28 percent had been stopped by police as a result of racial profiling. The profiling is not just limited to general Muslims but it extends to well-established Muslims leaders and Imams who the FBI seeks out in outreach efforts. At this moment, three out of five of the most popular Muslim preachers' travel has been restricted because of this, although none have been charged with a crime or tried in any court of law. Under the special registration program aimed at Muslim visitors to the US, the government fingerprinted and photographed **144,513 Muslims** in the first run. In addition, millions of Muslim visitors to the U.S. from 24 designated Muslim countries have gone through that process. The program was finally suspended indefinitely on April 27th, 2011.

Detentions of Muslims

In the immediate aftermath of 9/11, the federal government detained thousands of Muslim citizens. However, after an initial tally of 1,200, the Attorney General, through regulation 67 FR 19508, 4-22-02, prohibited all local, county, state or privately run facilities, from issuing statistics regarding detainees. Still, no one knows the actual numbers. Tens of thousands have been detained and deported summarily, according to the Philadelphia Enquirer, and a similarly high number ran away to Canada or their home countries according to Washington Post because of hostility toward Muslims.

The detention story does not end there. Islamophobes like **Daniel Pipes** have strongly argued in favor of detention. In his article, **"Japanese Internment: Why It Was a Good Idea--And the Lessons It Offers Today"**, he wrote that America should think of instituting internet camps for American Muslims. Islamophobes are not alone in talking this way. **John Ashcroft**, when he served as U.S. Attorney General, spoke about the establishment of detention camps. According to the New York Times, in 2006, the Department of Homeland Security signed a contract with a subsidiary of Halliburton for $385 million to build emergency detention facilities for ***"…an***

emergency influx of immigrants, or to support the rapid development of new programs in the event of emergencies."

This suggests that nothing will stop the government from resorting to detention camps. While that early mass detention regime has gone away, the discussion in the **Islamophobic** environment survives.

There are already efforts in place, including some among establishment think-tanks, to develop and push through preventive detention laws which may include citizens and green card holders.

Travel related short-term detentions

Many Muslims are routinely detained while coming back to the U.S. Even citizens report being detained at the border for four to nine hours. No statistics are available except that when a Muslim was separated from his wife and son and detained for four hours while entering the U.S., he was told by an officer in front of two other officers that about 100,000 people are detained at the border.

"The ACLU is … calling for an end to the practice of improperly targeting U.S. citizens who are Muslim or perceived to be so, but are not suspected of posing any threat, for questioning by Department of Homeland Security and Customs and Border Protection officers about their religious and political beliefs, associations and practices, including religiously-motivated charitable contributions, when they return home to the United States from overseas travel."

Attack on the Muslim Leadership

According to ACLU's September 2011 report, ***"the Department of Justice publicly smeared as terrorism co-conspirators America's most prominent Muslim civil rights groups, membership organizations, activists, and community leaders, based on unproven allegations of attenuated and often decades-old association with groups that were not designated as terrorists at the time."***

The largest organization of Muslims, CAIR, as per a Gallup survey, is not welcome at government departments as a matter of policy, while several national Muslim leaders have difficulty traveling.

Americans on Hold: Citizenship Delays

As many as 30,000 Muslims have been waiting to become citizens for more than three years, even though U.S. law requires only a 120-day processing time. No fresh study is available to assess if this problem has gone away or still exists.

Attack on the Muslim Charity Infrastructure

The federal government has been consistently going after Muslim charities since 9/11 as documented by **ACLU report "Blocking Faith, Freezing Charity"**. A 2011 ACLU report states that ***"the Departments of Justice and Treasury severely limited Muslims' charitable giving by shutting down or freezing the nation's 15 largest Muslim charities without notice or due process, based on secret evidence, and without providing the charities any meaningful opportunity to defend themselves."*** The actual number of charities raided or banned might be closer to 28, according to the Council of Islamic Organizations of Greater Chicago's **"Charity Without Fear"** campaign. Most have not yet seen their day in the court. Others have been unable to defend themselves due to secret evidence. Donors have been intimidated through interviews.

The ACLU notes that ***"In an independent review of terrorism financing laws, the Government Accountability Office (GAO) found that there is a lack of accountability for Treasury's designation and asset blocking. According to the 9/11 Commission staff, Treasury officials acknowledged that in the post-9/11 period, "some of the evidentiary foundations for the early designations were quite weak" and the haste to designate charities after 9/11 "might [have] result[ed] in a high level of false designations."***

Despite President Obama mentioning this problem in his 2009 Cairo speech, no action has been taken so far.

Mosques Regularly Checked for Nuclear Bombs

The most bizarre action of the federal government was to check mosques for nuclear bombs. According to **USA Today**, the program has been run by the FBI and the Department of Energy's Nuclear Emergency Support Team. The program regularly checked mosques in Washington DC, Chicago, Detroit, Las Vegas, New York, and Seattle. In the Washington, D.C. area, over 100 mosques, homes, businesses, and warehouses were monitored regularly. The whole program is organized without using search warrants. Most likely the program still exists since President Bush established a "Domestic Nuclear Detection Office" with a half-billion dollar budget.

Mosque Infiltration by "Crawlers" & "Rakers" of NYPD

It is not clear how many mosques have been infiltrated by the FBI in California as reported by the Washington Post, or by the New York Police Department's **"mosque crawlers"** as reported by the Associated Press in 2011 when the NYPD/CIA used **"informants, known as *mosque crawlers*, to monitor sermons, even when there was no evidence of wrongdoing."** The Program also ***"dispatched undercover officers, known as* 'rakers,' *into minority neighborhoods as part of a human mapping program."*** The Associated Press based it's story on 40 interviews by current or former officers involved in the project.

According to the respected **nypdconfidential.com** blog ***"the NYPD's spying operation has compiled information on 250 mosques, 12 Islamic schools, 31 Muslim student associations, 263 places it calls "ethnic hotspots," such as businesses and restaurants, as well as 138 "persons of interest,"*** according to the Intel documents. Police have singled out 53 mosques, four Islamic schools and seven Muslim student associations as institutions of "concern." They have also labeled 42 individuals as top tier **"persons of interest."** In 2007, the Los Angeles Police Department planned to map Islamic neighborhoods. The plan was scrapped after criticism, but as the Washington Post reported, the infiltration continued.

Fake Former Terrorist Training Law Enforcement

Instead of learning from balanced experts on Islam, the government is wasting tax money on using **Islamophobes to train law enforcement officers**. This includes so-called former terrorists and former Muslims. **CNN** recently reported that a so-called terrorism expert, **Walid Shoebat**, is paid with tax dollars and has even appeared on their own network may be a fraud.

It is these type of training which has resulted in NYPD's 2007 report, ***Radicalization in the West: The Homegrown Threat,*** which revived the focus on the Muslim community. According to **ACLU** it is …***"the basis for the Muslim 'radicalization' theory that has now gained traction with some members of Congress and the White House."***

The NYPD report purports to identify a four-step **"radicalization process"** through which Muslim terrorists progress. Among the **"markers"** the NYPD identifies are: **growing a beard**; **becoming involved in social activism and the community**; **giving up cigarettes, drinking, gambling, and hip-hop clothing**; **trying to find the "meaning of life", and thinking about "the greater good."** Places the NYPD identified as **"radicalization incubators"** include mosques, cafes, student associations, butcher shops, gyms, and bookstores.

Impact of 'Islamophobia' on the Muslim Community

"To be a Muslim in America now is to endure slings and arrows against your faith -- not just in the schoolyard and the office but also outside your place of worship and in the public square, where some of the country's most powerful mainstream religious and political leaders unthinkingly (or worse, deliberately) conflate Islam with terrorism and savagery." **Time.**

The above outlined fear regime which was created by the lethal mix of misinformed public policy, irresponsible media, and well-funded Islamophobes' campaigns has a serious impact on the life of the Muslim community.

The Economic Impact of 'Islamophobia'

A recent **2011 Gallup Survey**, states that higher rates of Muslims say there have been times in the past year when they were unable to afford basic necessities such as food, shelter, and healthcare. Muslims are also the only major U.S. religious group where less than one-half (39%) say they would be able to make a major purchase if they needed to, as compared to 60% Protestants and 68% Jews.

Whereas in a **2009 Gallup survey** fewer Muslim Americans (65%) reported satisfaction with their standard of living than did the general population (73%).

Far before the recent economic dip, Muslim wages had gone down by 10% according to the University of Illinois and **Columbia University**, and they have not returned to pre-9/11 levels. These finding were published in the Journal of Human Resources in 2007. Anecdotal evidence suggests that Muslims are the last to be hired and the first to be fired.

Although there are not many reports about the impact on Muslim businesses, the **Chicago Reporter** noted that Muslim businesses in the Devon neighborhood of Chicago went down by 40 to 50 percent as a result of the government crackdown in the years following 9/11. The **Washington Post** also reported a similar business impact on the Brooklyn, New York Muslim community.

Public discrimination against Muslims

A **2001 Gallup survey** reported that 48% of Muslim Americans said they had personally experienced racial or religious discrimination in the past year. The numbers of U.S. Protestants, Catholics, and Jews who reported the same were about one in five in each of these groups. A survey of young Arab-Americans (18 to 29 years old) **by Zogby International** for The Arab American Institute showed a steady increase in the number of young Arab-Americans reporting discrimination. (Their more recent report unfortunately does not provide the comparable age breakdown).

- **In 2007, 76% of young Arabs said they were personally discriminated against.**
- **In 2004, 65% of young Arab-Americans said the same.**

- **In 2003, only 38% of young Arab-Americans reported that.**

Hate Crimes Against Muslims

While discrimination reported by Muslims is far higher, according to public opinion polls by multiple organizations, hate crime statistics continue to be far less for Muslims than Jews, Catholics, or Protestants. According to the latest hate crime statistics available by FBI there were 1,376 offences classified as religious bias. Only nine percent were declared anti-Muslim, while 70% were against Jews. While anti-Semitism continues to survive, acceptance of Jews according to all surveys is far higher than Muslims in the U.S.

Someone needs to make a comparative study of this phenomena. However, a couple of variables might account for this major gap between perceived discrimination reported by surveys and reported hate crimes in the Muslim community. The Jewish community has developed a better institutional system to fight anti-Semitism, with a longer history of the problem than the Muslim community. Most Jews are born in the U.S., as compared to two-thirds of Muslims who were born overseas and thus may be willing to tolerate hate instead of fighting back. It may also reflect Muslims' fear of law enforcement, based on its treatment of the community post- 9/11.

The Great Anti-Sharia Freakout

Muslims live Sharia everyday when we pray, fast, earn honestly, offer charity, eat Halal, take care of our families and Masjids, as well as serve our communities. However, the term **"Sharia"** is fast becoming a term of hate at the hands of Islamophobes to attack Islam. This has dangerous, far-reaching consequences for American Muslims which have already begun. Three states have passed anti Sharia-laws since 2010 and 25 states are discussing 49 bills against this manufactured threat promoted by Islamophobic experts.

Anti-'Masjid' (Mosque) Campaigns

Whereas the most prominent target of hate became the "ground zero mosque" in 2010, which is neither a mosque nor on Ground Zero, building a mosque in America todayhas become like picking a fight with one's neighbors. A Pew report noted that "at least three dozen other communities across the country battles are being waged". This seems to be due more to an absence of information than close to reality. In the Chicago area, six communities recently fought legal battles to build their mosques. Islamophobic misinformation experts perpetuate the notion that mosques are no longer houses of worship but centers of extremism. Based on this misinformation, New York Republican Rep. Peter King asserted his belief that over 80 percent of the mosques in America are controlled by radical Imams. In reality, a scholarly mosque study by Duke ***"concluded that contemporary mosques are actually a deterrent to the spread of militant Islam and terrorism."***

Impact on Young Muslims

According to a **Columbia University survey**, seven percent of public school going Muslim children are physically beaten up. The survey also found that 28 percent had been stopped by police. A **Gallup survey of 2009** found that 26 percent of Muslim youth in the United States reported feeling angry as compared to 14 percent of Protestant youth and 18 percent of the general American population. They are angrier than their parents. This survey had 10 questions on mental health and almost all results when it came to young Muslims revealed that they were

the least happy and the most angry. Only 40 percent of Muslim youth surveyed by Gallup considered themselves to be **"thriving"** as compared to 61 percent of Protestants and 53 percent of the general U.S. population. That is the lowest level among all youth groups surveyed. Only 59 percent of young Muslims responded yes to the question **"do you feel safe walking alone at night in the city or the area in which you live"** as compared to 70 percent of youth in the general U.S. population. The Gallup survey found that young Muslims are also less likely to be employed. Sixty-seven percent as opposed to 79 percent of young Protestants who have jobs. Muslim youth were also the least likely youth group to report being satisfied with their jobs.

The human face of this pressure from Islamophobia can be found in cases like that of a Muslim girl featured on the NPR program "This American Life" in December 2006. The show detailed how she went from being a well-adjusted student to a pariah mocked by fellow students and teachers for her faith This was at a school in an unnamed small town in the state of New York. As a result, she wanted to leave Islam and her parents split up.

Impact on the Mental Health of Muslims

Fifty percent of Arab-Americans surveyed in a Yale University study, according to the USA Today, found to have clinical symptoms of depression. The USA Today connects this finding with the anti-Muslim environment. The author first noted the phenomena when a Sound Vision article on **'25 Ways To Deal With *Stress* And Anxiety'** became one of the most popular articles at our website and a book named **'Don't be Sad'** became a hot selling item. Now, there is a '**Journal of Muslim Mental Health**' published by Muslim mental health professionals in the US. Muslim social services organizations are also growing quickly, at least in Chicago, than other institutions due to socio-economic pressures felt by the community.

Conclusion

Media has played a powerful role in the image building of Arabs and Muslims in post 9/11 America. Ironically the process started way back in pre 9/11 America, when Arabs were depicted as 'others' someone misfitting in the American framework of normalcy as can be seen in Edward Said's 'Orientalism'. 9/11 attack was an official announcement for the same and American media shoulders huge responsibility for the same.

Reference:

1. Abdulwahab, Hussain. "Martin Amis's The Second Plane: Darwin Nietzsche and Neo-Orientalist Anxieties." *British Culture after 9/11*, vol.1, no.1 June 2014, pp.1.
2. Afshar, Haleh. "The Politics of Fear: What does it Mean to those who are Otherized and Feared". *Ethnic and Racial Studies*, vol.36, no.1, Nov. 2012, pp. 9-27.
3. Arce, Ana Maria Sanchez. " Performing Innocence: Narrative and Normative Communities in McEwan's 'Saturday', Reed's 'The Grid' and Sahota's 'Ours are the Streets". *British Culture after 9/11*, vol.1, no.1 June 2014, pp.1.
4. Augustine, Roslyn Satchel and Jonathan C. Augustine. "Religion, Race and the Fourth Estate: Xenophobia in the Media Ten Years after 9/11". *The Tennessee Journal of Race, Gender and Social Studies,* vol.12, no.1, Spring 2012, pp. 4-58.

5. Awan, Dr. Muhammad Safeer. "Global Terror and the Rise of Xenophobia/Islamophobia: An Analysis of American Cultural Production since September 11". *Islamic Studies*, vol.49, no.4, Winter 2010, pp.521-37.
6. Bhattacharya, Madhubhanti. "Writing New Identities: South Asian Women, North America and Three Asian-American Novels." *Multiculturalism Critical and Inter-Disciplinary Perspective*, vol. 1, no.1, 2011, pp.1-16.
7. Fedrer, Heshanthi. " Concept of "Other" in Literature", Blogger. com, 18th April, 2011, http://concept-of-the-other.blogspot.in/.
8. Hamid, Mohsin. "Mohsin Hamid: Isla is Not a Monolith." *The Gaurdian*, 19 May, 2013, n.pag.
9. Hartnell, Anna. "Writing Islam in Post 9/11 America: John Updike's Terrorist". *Culture, Diaspora and Modernity in Muslim Writing*, edited by Ahmed, R. et al., Routledge co., 2012, pp. 135-48.
10. Heyman, Elizabeth. "Middle Eastern American and South Asian Public Cultures." *Columbia: Academic Commons*, 21 Apr, 2015, https://acade miccommons.colum - bia.edu/
11. Kalra, Virendra S. "Impossible Desires: Queer Diasporas and South Asian Public Cultures." *Palgrave Macmillan Journal,* vol. 88, War, 2008, pp.181-83.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal

ISSN No. 2394-8426
Jan-2020
Issue–IV(I), Volume–VIII

Deplorable Afghan Women Characters in 'A Thousand Splendid Suns': Women Empowerment Epitomized

***Prof. Sulok B. Raghuwanshi**
Mob:- 07709492953, 09850394582
E-Mail:-sulokraghuwanshi@rediffmail.com

Abstract-The novel **'A Thousand Splendid Suns'** by **Khaled Hosseini** is a narrative told from the perspectives of the two women characters, Mariam and Laila. Each shows how they were raised, what they lost as the result of war, and how in the end, their strength and enduring hope helped them face their fate. The story covers three decades of anti-Soviet jihad, civil war and Taliban tyranny seen from the perspectives of two women. **Mariam** is the scorned illegitimate daughter of a wealthy businessman, forced at age fifteen into marrying **Rasheed**, who grows increasingly brutal when she fails to produce a child. Eighteen years later, Rasheed takes another wife, fourteen year-old **Laila**, a smart and spirited girl who's only other options, after her parents are killed by rocket fire, is prostitution or starvation. Mariam and Laila become allies in a battle with Rasheed, whose violent abuse is endorsed by custom and law. The author gives a forceful portrait of despotism where women are dependent on fathers, husbands and especially sons, the bearing of male children being their only path to an accepted social status. Each woman in the end is forced to accept a path that will never be completely happy for them. Through the analysis of the marginalized status of Afghan women in the light of the novel **'A Thousand Splendid Suns'** by **Khaled Hosseini** we learn that these women in burqa of Afghan stand as an example for every woman in the world stating that their relentless endurance of hope is the only key to survive in the world of continuous trials and tribulations. The paper essays to track the journey of these characters from being someone vulnerable and deplorable to the molder of their own destiny at the backdrop of the **'Talibani'** culture.

Keywords- Polygany, the Talibans, Burqa, Chadari, Gender Apartheid, Purdah, Sharia Law.

Introduction-A Thousand Splendid Suns is a 2007 novel by Afghan-American author **Khaled Hosseini.** It is his second, following his bestselling 2003 debut, **'The Kite Runner'**. Ten years since its publication, it holds the same enchantment and ethos it did when its first edition saw the light of the day. It is a story of two women characters, **'Mariam'** an illegitimate child, who suffers from both the stigma surrounding her birth along with the abuse she faces throughout her marriage and **'Laila'**, born a generation later, is comparatively privileged during her youth until their lives intersect and she is also forced to accept a marriage proposal from **'Rasheed'**, Mariam's husband. **www.wikipedia.org 2017** The title of the book comes from a line in the **Josephine Davis** translation of the poem **"Kabul"**, originally written by the 17th-century Iranian poet **Saib Tabrizi**:

"Every street of Kabul is enthralling to the eye
Through the bazaars, caravans of Egypt pass
One could not count the moons that shimmer on her roofs
And the thousand splendid suns that hide behind her walls"

Hosseini visited Afghanistan in 2003, and ***"heard so many stories about what happened to women, the tragedies that they had endured, the difficulties, the gender-based violence that they had suffered, the discrimination, the being barred from active life during the Taliban, having their movement restricted, being banned essentially from practicing their legal, social rights, political rights".*** This motivated him to write a novel centered on two Afghan women. Washington Post writer **Jonathan Yardley** suggests that ***"the central theme of A Thousand Splendid Suns is the place of women in Afghan society",*** pointing to a passage in which

Mariam's mother states, ***"Learn this now and learn it well, my daughter: Like a compass needle that points north, a man's accusing finger always finds a woman. Always. You remember that, Mariam."*** A **Riverhead Trades Weekly** review states that the novel consistently shows the ***"patriarchal despotism where women are agonizingly dependent on fathers, husbands and especially sons, the bearing of male children being their sole path to social status."*** **www.wikipedia.org 2017**

'A Thousand Splendid Suns' is a narrative told from the perspectives of the two women characters, **Mariam** and **Laila**. Each shows how they were raised, what they lost as the result of war, and how in the end, their strength and enduring hope helped them face their fate. The story covers three decades of anti-Soviet jihad, civil war and Taliban tyranny seen from the perspectives of two women. Mariam is the scorned illegitimate daughter of a wealthy businessman, forced at age fifteen into marrying **Rasheed**, who grows increasingly brutal when she fails to produce a child. Eighteen years later, Rasheed takes another wife, fourteen year-old Laila, a smart and spirited girl who's only other options, after her parents are killed by rocket fire, is prostitution or starvation. Mariam and Laila become allies in a battle with Rasheed, whose violent abuse is endorsed by custom and law. The author gives a forceful portrait of despotism where women are dependent on fathers, husbands and especially sons, the bearing of male children being their only path to an accepted social status. Each woman in the end is forced to accept a path that will never be completely happy for them: Mariam will have to sacrifice her life to save Laila after she murders their husband while Laila, even though marrying her childhood love **Tariq**, must find a way to keep the sacrifice, Mariam has made from not becoming an act done in vain. With heart-wrenching power and suspense, Hosseini shows how a woman's love for her family can move her to shocking and heroic acts of self-sacrifice, and that in the end it is love, or even the memory of love, that is often the key to survival. The women of Afghan were marginalized by the opposite gender of their own nation because of the eccentric prevalence of the patriarchal attitude in all walks of normal life. Religion plays a more vital role in shaping the fate of every individual, and it is religion that decides the morality of an individual's life. Consequently, religion plays a vital role in defining the rights and equality of women, as the Political and Social aspect of Muslim countries like Iran, Afghan, Pakistan etc., are completely based on the religious interpretation of the Holy Quran. Endogamy, virilocality and polygamy are common in some Islamic countries. Everywhere, however, polygamy is outlawed or restricted by new family codes, for example the **Moudawwana** in Morocco. **Polygany** is permitted under restricted conditions, but it is not widespread. However, it is strongly discouraged in the Quran, which says, ***'do justice to them all, but you won't be able to, so don't fall for one totally while ignoring other wife (wives)'***. This also must be taken in historical context, as this was actually a restriction on the number of wives men of the Arabian tribes can take. Sometimes Pre-Islamic men could have up to eight wives. Women are not allowed to engage in polyandry, whereas men are allowed to engage in polygany. ***"Dwell with your wives in kindness for even if you hate them, you might be hating someone in whom God has placed so much good."*** **[Noble Quran 4:19].** In the novel, **'A Thousand Splendid Suns'** Mariam is forced to marry Rasheed, a shoemaker from Kabul who is thirty years elder than her by the wives of her father while they

allowed her half-sisters **Saideh** and **Naheed** both of her own age were students in the Mehri school in Herat. This compulsion of making a girl of fifteen forcibly enter into a marriage contract is an aspect regarding to the violation of the personal law of an individual. Rasheed beating Mariam and Laila to the core is also yet another instance for a brutal act against the personal law of Islam, where Rasheed violates his responsibility as a husband.

Though there are instances of women of higher social strata in Kabul, who were allowed to wear modern dress codes of their own choice, it is a minority and it is like women in Herat is commonly presented in majority in the novel. In the novel **'A Thousand Splendid Suns',** instances of strict dress codes in the novel are found when Rasheed, inspite of his imperfect rude ways as a husband, insists his wives Mariam and Laila to wear a burqa when they go out from their home; and the Taliban"s insistence of making the women, as a rule to wear a **'burqa'** even during the time of delivery, in which they were severely beaten at the violation of it.

Secondly, the influence of social norms next to religion in marginalizing the Afghan women is analyzed. It is the society along with religion is an inter-connected, inseparable aspect which plays a vital role in shaping the morality of an individual to lead a peaceful life. Accordingly importance of society in the contribution of defining the terms of the rights and equality of women is inevitable. Men like **Jalil Khan**, Mariam's father and Rasheed her husband are allowed to get married many times as they wish, while in both the cases they remain unaffected and it is the poor women folk being affected physically and mentally in their silent acceptance of the violations of their own family, which ruins not only the affected individual members but the peace and happiness of the entire family is one of the example of the male dominated society And Rasheed"s compulsion of Mariam and Laila, to agree to his decision of marrying Laila, when he is at the age of her grandfather, while she is being sheltered in his home soon after her mental and physical recovery from her severe injuries and the loss of her parents caused to her during the civil war is yet another instance of the violation of personal law of Polygany for their own comfort. Rasheed's decision of sending **Aziza**, the girl child to the orphanage while **Zalmai, the son** was allowed to remain at home provided with all comforts, at the time of draught during the rule of the Taliban's, is yet another instance of giving preference only to the male child in the patriarchal society. The novel mainly portrays the terrible realities of war and suffering experienced by the people of Afghan only in the following chapters during the reign of the **Soviets, the Mujahideens** and **the Talibans**.

The suffering of the Afghan people, particularly the Afghan women, starts with the former Soviets invasion in 1979. During ten years of war with the Soviets, the Afghan women were subjected to torture, rape and various other inhuman acts in order to obtain information from them on the activities of the Mujahideen, the opposing party of the Soviets. Though many civilians including numerous women and children were killed by the communist government and their Russian allies during the Soviet war; however, in the Afghan capital and in some of the major cities under the communist government's control, woman did get to enjoy some basic freedoms.

Next to the rule of the Mujahideens is the terrific reign of the Talibans from 1996 – 2001. During the rule of the Taliban, women were treated worse than in any other time or by any other

society. The Taliban claimed to follow a pure, fundamentalist Islamic ideology, yet the oppression they perpetrated against women had no basis in Islam. Within Islam, women are allowed to earn and control their own money, and to participate in public life. Upon seizing power, the Taliban regime instituted a system of gender apartheid effectively which thrusted the women of Afghanistan into a state of virtual house arrest. **Under Taliban rule, women were stripped of all human rights - their work, visibility, opportunity for education, voice, healthcare, and mobility.** The oppression in various fields such as education, employment, mobility are discussed with reference to similar incidents in the novel. When they (Taliban) took control in 1996, the Taliban initially imposed strict edicts that include the banishment of women from the work force, prohibited schools to girls and women which expelled women from universities, prohibited women from leaving their homes unless accompanied by a close male relative. It strictly ordered that the publicly visible windows of women's houses be painted black and forced women to wear the **'burqa'** or **'chadari';** which completely shrouded the body, leaving only a small mesh-covered opening through which to see. ***It greatly prohibited women and girls from being examined by male physicians while at the same time prohibited female doctors and nurses from working.***

Women were brutally beaten, publicly flogged, and killed for violating Taliban decrees. Even after international condemnation, the Taliban made only slight changes. Some say it was progress when the Taliban allowed a few women doctors and nurses to work, even while hospitals still had segregated wards for women. In Kabul and other cities, a few home schools for girls operated in secret. In addition, women who conducted home schools were risking their lives or a severe beating. The secret education provided to girls in home schools is evident in novel, **' A Thousand Splendid Suns'** as **Zaman**, the orphanage director where Aziza, daughter of Laila is being admitted at the time of famine in Kabul, tries to give education to the girls in the orphanage. ***"Aziza said Kaka Zaman made it a point to teach them something every day, reading and writing most days, sometimes geography, a bit of science, something about plants, animals. But we have to pull the curtains," Aziza said, so the Taliban don't see us."*** Kaka Zaman had knitting and balls yarn ready, she said, in case of a Taliban inspection.***"…we put the books away and pretend to knit."*** Other than the elimination of the rights of women, the Taliban reality for women and girls include terrible events such as a woman who defied Taliban orders by running a home school for girls was killed in front of her family and friends. They also made women and girls die of curable ailments because male doctors were not allowed to treat them, and made a law that two women accused of prostitution were publicly hung and a woman tries to flee from Afghanistan with a man not related to her, shall be caught and stoned to death for adultery. There is a best example for the cruel implication of this law in the novel, where an elderly woman is brutally beaten with a metal cable until her leg was broken because her ankle was accidentally showing from underneath her Burqa.

Yet another significant element of women's suppression during the Taliban rule is **Gender Apartheid**. From the age of eight, women were not allowed to be in direct contact with men, other than a close blood relative, husband, or in-law. **Other restrictions were like women prohibited from wearing high-heeled shoes as "no man should hear a woman's footsteps**

lest it excite him". It also had brutal implications like women must not speak loudly in public as no stranger should hear a woman's voice and all ground and first floor residential windows should be painted over or screened to prevent women being visible from the street. The photographing or filming of women was banned as was displaying pictures of females in newspapers, books, shops or the home. **To the extreme the Talibans tried to modify the name of all the places that included the word women.** For example, **"women's garden"** was renamed as **"spring garden"**. Women were forbidden to appear on the balconies of their apartments or houses, and women's presence was banned on radio, television or at public gatherings of any kind. The Taliban rulings regarding public conduct placed severe restrictions on a woman's freedom of movement and created difficulties for those who could not afford a burqa or didn't have any **'Mahram'**. These women faced virtual house arrest. As many women lost their male members in the battle and had no close male relatives to accompany them and hence they had no way to escape the beatings from the Taliban officials. A field worker for the NGO **Terre des hommes** witnessed the impact on female mobility at Kabul's largest state-run orphanage, **Taskia Maskan**. After the female staff was relieved of their duties, the approximately 400 girls living at the institution were locked inside for a year without being allowed outside for recreation. Decrees that affected women's mobility were included laws such as women were forbidden to ride in a taxi without a mahram, and segregated bus services introduced to prevent males and females traveling on the same bus. The incident of **Laila** being beaten by the Taliban officials many times inspite of **Rasheed's** refusal to accompany her during her visit to **Aziza's** orphanage is an instance that authenticates the Taliban restrictions on female mobility, in the novel. The other important feature of the Taliban's suppression was greatly reflected on the employment of Afghan women. The Taliban disagreed with past Afghan statutes that allowed the employment of women in a mixed sex workplace. They claimed that this was a breach of **'purdah'** and **'sharia law.'** On September 30, 1996, the Taliban decreed that all women should be banned from employment. It is estimated that 25 percent of government employees were female, and when compounded by losses in other sectors, many thousands of women were affected. This had a devastating impact on household incomes, especially on vulnerable or widow-headed households, which were common in Afghanistan. Another loss was for those whom the employed women served. Elementary education of children, not just girls, was shut down in Kabul, where virtually all of the elementary school teachers were women. Thousands of educated families fled Kabul for Pakistan after the Taliban took the city in 1996. Among those who remained in Afghanistan, there was an increase in mother and child begging as the loss of vital income reduced many families to the margin of survival. **D. ALICE LIGORIA 2016**

Conclusion: The status of women appears to be very pathetic and deplorable, and that too surprisingly at the wake of globalization and universally helmed slogan of **"Liberalization, Privatization and Globalization".** However, through the analysis of the marginalized status of Afghan women in the light of the novel **'A Thousand Splendid Suns'** by **Khaled Hosseini**, it is found that these women in **'burqa'** of Afghan are living in a world which is estranged, aloof and exiled life where the ideals of women emancipation has a last laugh at these ideals. These women of Afghan, in the novel, who struggles hard against the **"tilted"** standards of society claiming

women as deplorable and vulnerable and forever dependent on their male counterpart: Father, Husband, Son, Grandson, stand as an example for every woman in the world stating that their relentless endurance of hope is the only key to survive in the world of continuous trials and tribulations. However, **Hosseini** at the least ends the novel with the silver lining, with Mariam and Laila violating against the tyranny of Rasheed, embodying thousands of despotic natured Afghans and Taliban at the hands of Mariam. Moreover, the other principal women character Laila, thereafter living a peaceful and happy life with Tariq and her children, lends nothing but catharsis to the hearts of the readers gone soared during the entire narration.

Reference:

1. 'A Thousand Splendid Suns': Khaled Hosseini: Riverhead Books: United States: 2007
2. www.wikiipedia.org 2017
3. Study of Marginalized Afghan Women in Khaled Hosseini's 'A Thousand Splendid Suns': D. Alice Ligoria: 2017
4. www.academia.edu 2017
5. www.google.com 2017

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal

ISSN No. 2394-8426
Jan-2020
Issue–IV(I), Volume–VIII

जागतिक आर्थिक मंदीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम

प्रा.डॉ. प्रफुल्ला सुदामे
वाणिज्य विभाग प्रमुख व सहयोगी प्राध्यापक
सी. पी. ॲण्ड बेरार ई. एस. महाविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना :

सध्या संपूर्ण जग आर्थिक संकटाचा सामना करीत असून, या आर्थिक मरगळीमुळे जगातील ९० टक्के देशांच्या विकास दरावर विपरित परिणाम झाला आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा वेग अधिक असल्याने त्याचा सर्वाधिक परिणाम भारतावर झाला आहे. असे आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या व्यवस्थापकीय संचालक क्रिस्टालिना जॉर्जिएवा यांनी म्हटले आहे. त्यांच्या मते, सध्याची स्थिती पाहता जगातील ९० टक्के देशांच्या अर्थव्यवस्थेच्या वाढीचा वेग या वर्षात कमीच असेल. पुढील वर्षातही सर्व देशांच्या अर्थव्यवस्थापुढील संकट कायम राहील, असे दिसत आहे. आर्थिक मंदीच्या सावटाखाली असलेल्या भारताला याचे दुरगामी परिणाम भोगावे लागतील, अशी शक्यता आहे. ब्राझिला सुद्धा याचे खुप मोठे परिणाम सहन करावे लागणार आहेत. अमेरिका व चीन यांच्यात सुरु असलेल्या व्यापारी युद्धाचा ओझरता उल्लेख करुन क्रिस्टालिना जॉर्जिएवा म्हणाल्या की, अशा व्यापार युद्धातुन कोणाचाही फायदा होणार नाही झालेच तर नुकसान होईल.

भारतामध्ये आर्थिक मंदी असतानाच जगातील स्पर्धात्मक अर्थव्यवस्थांच्या क्रमवारीमध्येही भारताची तब्बल १० अंकानी घसरण झाली आहे. स्पर्धात्मक अर्थव्यवस्थांच्या यादीत भारत आता ६८ व्या स्थानावर गेला आहे. वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरम च्या क्रमवारीत भारत आधी ५८ व्या स्थानी होता. तो आता ६८ व्या स्थानी गेला, याचाच अर्थ भारताची आर्थिक कामगिरी चांगली आहे, असे मानले जात आहे.

सध्या देशात सर्वाधिक चर्चेचा विषय जर कोणता असेल तर तो म्हणजे मंदी होय. आर्थिक आघाडीवरील मागील काही दिवसांतील घडामोडीमुळे देश मंदीकडे वाटचाल करत असल्याची चर्चा सुरु आहे. डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या मते, देशाची आर्थिक स्थिती अत्यंत चिंताजनक असल्याचे सांगीतले. न्यू यॉर्क टाइम्स मध्ये १९७४ साली प्रसिद्ध झालेल्या एका लेखात आर्थिक मंदीच्या काही व्याख्या करण्यात आल्या होत्या. त्यापैकी एका व्याख्येनुसार, दोन सलग तिमाहीमध्ये सकल देशांतर्गत उत्पादन म्हणजेच जीडीपीची उणे वाढ झाल्यास मंदी आली असे मानावे. या व्याख्येच्या कसोटीवर भारतीय अर्थव्यवस्था अद्याप तरी मंदीच्या विळख्यात सापडल्याचे म्हणता येणार नाही. कारण जीडीपी अजूनही पाच टक्क्यांच्या दराने वाढत आहे. हा दर जगातील बहुतांश देशाच्या जीडीपी वाढीच्या दरापेक्षा जास्त आहे. परंतु चिंतेचे अजिबात कारणच नाही, असाही त्याचा अर्थ होत नाही. भारतीय अर्थव्यवस्था जगात तिसऱ्या क्रमांकाकडे झेप घ्यायची असल्यास आणि येत्या पाच वर्षात पाच खर्व डॉलरची अर्थव्यवस्था हा बहुमान प्राप्त करायचा असल्यास, जीडीपी किमान आठ टक्क्यांच्या दराने वाढायला हवा. चीनचा जीडीपी सलग तीन दशके जवळपास १० टक्के दराने वाढला होता, तेव्हा चीनची अर्थव्यवस्था जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था बनली, ही बाब विसरता येणार नाही. त्यामुळे अर्थव्यवस्था मजबूत असल्याचा कितीही दावा असला तरी परिस्थितीने चिंताजनक वळण घेतले असल्याची वस्तुस्थिती अमान्य करता येणार नाही. देशातील वाढती बेरोजगारीदेखील त्याकडेच अंगुलीनिर्देश करता येणार नाही. सलग १२ महिने बेरोजगारीमध्ये १.५ ते २.० टक्क्यांनी वाढ झाल्यास, आर्थिक मंदी आल्याचे समजावे, असे काही अर्थतज्ज्ञ म्हणतात.

भारतीय अर्थव्यवस्था अडचणीच्या काळातून जात असली तरी अर्थव्यवस्थेला विकासवाटेवर जाण्याची ही संधी आहे, मात्र या काळात एक काळजी घ्यावी लागते की, वेगाने निर्णय घ्यावे लागतात व बदल करावे लागतात. घरबांधणी क्षेत्रात मागणी कमी झाल्यानंतर या क्षेत्रानेही अनेक बदल केले. व्यापारी उपयोगासाठी, संघटीत

वितरणासाठी, माल साठवणूक करण्यासाठी सुविधा निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला. देशात तरुणांची संख्या सर्वाधिक आहे. त्यासाठीही या क्षेत्राने मोठे पाऊल टाकले.

गुंतवणूकदारांवर मंदीचा परिणाम

अर्थव्यवस्था मंदीच्या गर्तेत अडकली असताना, शेअर बाजारात गुंतवणूकदारांना जोरदार झटका बसला. शेअर बाजाराचा सेन्सेक्स तब्बल ७७० अंकांनी कोसळला. निफ्टीनेही २२५ अंकांची डुबकी घेतली. या पडझडीमुळे गुंतवणूकदाराचे २ लाख ५५ हजार कोटी रुपयाचे नुकसान झाल्याचे दिसून येते.

मंदीचे कारणे

१) जागतिक पातळीवर बाजारासाठी सकारात्मक चित्र सध्या नाही. अमेरिका व चीन यांच्यातील व्यापार युद्ध आणखी वाढत चालले आहे. त्यामुळे जगभरातील गुंतवणूकदार नव्या गुंतवणूकीचा विचार करताना दिसत नाहीत.

२) देशातील ग्रामीण भागातील क्रयशक्ती मोठ्या प्रमाणावर कमी झाली आहे. रोजगाराची आकडेवारीही निराशाजनक आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील वस्तूंची विक्री मंदावली आहे.

३) सरकारने बँकाचे विलीनीकरण केल्याचा मोठा परिणाम बँकिंग शेअर्सवर झाला. ही प्रक्रिया अवघड असल्याने बँकांचे शेअर्स कोसळले.

उपाययोजना

आर्थिक मंदी किंवा आर्थिक विकासातील गतिरोध कमी करण्यासाठी जगात अनेक देशांनी बांधकाम आणि घरबांधणी क्षेत्राला सर्वाधिक महत्व दिलेले आहे. जर्मनी, सिंगापूर एवढेच नव्हे तर, अमेरिकासारख्या देशांनीही याच क्षेत्रावर भर दिलेला आहे. समस्येवर मात केली आहे. कारण हे असे आहे की जे रोजगार निर्मिती, संपत्ती, सुविधा निर्मिती करताना अर्थव्यवस्थेला गती देऊ शकते. या क्षेत्राचे वेगळेपण असे की त्यात वेगाने परिणाम पाहायला मिळतात. अशा अनुकूल परिणामातून मंदीच्या मानसिकतेतून बाहेर पडणे, अर्थसंस्थांचा विश्वास स्तर वाढविणे सहजी शक्य होते. विविध उद्योगांबरोबरच घरबांधणी आणि बांधकाम या क्षेत्राच्या मर्यादित हितरक्षणावर नव्हे तर अर्थव्यवस्थांच्या व्यापक सुधारणेवर भर देण्यात आला. कारण याच क्षेत्रावर किमान २७० उद्योगांचे भवितव्य अवलंबून आहे. या क्षेत्राला सहाय्य करणे म्हणजेच रोजगार वृद्धीला, राष्ट्रीय उत्पन्नाला बळ देण्यासारखे आहे. आता केंद्र सरकारही या संदर्भात विधायक भूमिका घेत असल्याचे दिसते. घरांची मागणी वाढायची असेल तर ग्राहकांना परवडत असलेल्या दरात कर्ज उपलब्ध व्हायला हवे. यासंदर्भात रिझर्व्ह बँकेने व्याज दरातील कपात थेट ग्राहकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी उपास योजले आहेत. विविध क्षेत्रांना सुलभ आणि रास्त दरात पतपुरवठा व्हावा यासाठी विविध बँकांना निधी उपलब्ध करुन देण्याचाही निर्णय घेण्यात आलेला आहे.

करयोजनेतील सुसूत्रता आणि कपात या विषयांनाही प्राधान्य मिळत आहे. गेल्या अर्थसंकल्पातील काही जाचक तरतुदी किंवा निर्णय मागे घेण्यात आले आहेत. रिझर्व्ह बँकेनही केंद्र सरकारला १ लाख ७४ हजार कोटी रुपयांचा राखीव निधी उपलब्ध करुन दिला आहे. त्यातूनच सद्य:स्थितीवर परिणामकारक उपाय होऊ शकतो. रोखतेच्या अभावामुळे देशात अनेक गृहप्रकल्प अर्धवट राहिलेले आहेत. त्यासाठी संकट विमोचन निधीसारख्या तातडीच्या निधीची गरज आहे. अशा प्रकल्पातील विविध वाद सोडविण्यासाठी अनौपचारिक व्यासपिठ कार्यरत आहे. ही समाधानकारक बाब आहे. कायदेशीर प्रक्रियांच्या गुंतागुंताऐवजी परस्पर सामंजस्यावर आधारित ही व्यवस्था अधिक उपयुक्त आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१) दै. लोकमत, ५ सप्टेंबर २०१९.

२) देशपांडे श्रीधर, देशपांडे विनायक, 'भारतीय अर्थव्यवस्था (संक्रमण आणि विकास)', हिमालय पब्लिसिंग हाऊस, नागपूर.

३) झामरे जी.एम., 'भारतीय अर्थशास्त्र', पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.

४) बोधनकर सुधीर, अलोनी विवेक, कुलकर्णी मृणाल, ''सामाजिक संशोधन पध्दती'', साईनाथ प्रकाशन नागपूर २०१४.

५) कुलकर्णी बी. डी., ढमढरे एस. व्ही., ''अर्थशास्त्रीय संशोधन पध्दती'' डायमंड पब्लिकेशन्स, नागपूर २००७.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal

ISSN No. 2394-8426
Jan-2020
Issue–IV(I), Volume–VIII

भवानीप्रसाद मिश्र की कविता : संवेदना के विविध रूप

डॉ. शैलेंद्र कुमार शुक्ल
हिंदी विभाग
सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपुर

समाज, साहित्य और साहित्यकार के संबंधों के विषय में बहुत कुछ कहने की आवश्यकता नहीं है, क्योंकि साहित्यकार एक संवेदनशील व्यक्ति होता है, जो अपने समय की संगतियों एवं असंगतियों को आत्मसात कर उसे साहित्य में शब्दबद्ध करता है। इस प्रक्रिया में वह अनेकानेक अनुभवों के बीच गुजरता है, जीवन–सत्य की तलाश करता है और एक संवेदनशील व्यक्ति की तरह वह इसे प्रस्तुत करने का प्रयास करता है। उसका प्रयोजन व्यापक होता है। साहित्यकार के प्रयोजन वाणी और मानस के तपों के संयोग से निःसृत होकर शब्दाकृति धारण करते है।

भवानीप्रसाद मिश्र ऐसे ही प्रबल मनोवेगों के स्वच्छंद प्रवाह में विचरण करने वाले कवि हैं। उनकी दृष्टि यदि लिखने की अपेक्षा रखते हैं, तो लिखना आवश्यक हो जाता है। इसलिए जब वे विशिष्ट मनःस्थिति की तन्मयता के क्षणों में लिखते हैं, तो उनके अंर्तहृदय और मष्तिष्क में वाक्शक्ति की तरंगे उव्देलित हो जाती हैं और उनकी शब्द–साधना की सूत्रधार बन जाती हैं। उनके बारे में डॉ. शिवकुमार मिश्र का कथन है– ''भवानी भाई ने अपनी शब्द–साधना के दौरान हर प्रकार की कशमकश और छटपटाहट को भोगा और झेला है, और इसीलिए भवानी भाई सच्चे अर्थों में कवि भी हैं– एक ईमानदार संवेदनशील, प्रबुध्द और विचारवान कवि।''

वस्तुतः मिश्र जी की संवेदना उनके अनुभूत सत्य और चिंतन के संयोग से उपजी है। गजानन माधव मुक्तिबोध के यहाँ संवेदना अनुभूति–संपृक्त चिंतन से बोझिल है। तो मिश्र जी के यहाँ चिंतन–आविष्ट अनुभूति से। शिल्प–प्रधान और प्रयोग –आविष्ट काव्यांदोलनों के मध्य रहकर भी भवानीप्रसाद मिश्र ने अपने को अनुभूति और संवेग से ही संपृक्त रखा है। अपने काव्य–वस्तु के चयन में मिश्र जी ने अपने जिए हुए अनुभूत सत्य के व्यापक धरातल को महत्व दिया है। इस तरह से उनकी संवेदना इन अनुभूत सत्यों के धरातल से उपजकर काल्पनिक कम, इस संसार की अधिक हो जाती है और यथार्थपरक बन जाती है।

मिश्र जी की काव्य–संवेदना में एक विशिष्ट प्रकार की व्यापकता मिलती है और इस व्यापकता में उसके विविध रूप दृष्टिगत होते हैं। उनकी संवेदना के विविध रूपों में मानववादी चेतना; स्वस्थ जीवन–बोध, शोषित पक्षधरता; यथार्थपरक दृष्टि; व्यंग्य दृष्टि; भयावह विषमताओं और त्रासदियों का अंकन; युध्द की भयावह स्थितियों का उद्घाटन; आंतरिक व्यक्तित्व–विकास की अनिवार्यता पर बल; एकता और शांति की चाहत; दृढता, साहस और संकल्प; आशा के स्वर; मानवीय मूल्यों को जीने वाले सार्थक व्यक्तित्व की चाहत; लोकसंपृक्ति; प्रकृति–सौंदर्य के प्रति व्यापक रागात्मक दृष्टि; और प्रेमाभिव्यक्ति : स्वच्छता एवं व्यापकता प्रमुख हैं।

मानववादी चेतना :–

जो वस्तु मानव के मन को आनंदित, प्रेरित करे व सार्थकता, आत्मतुष्टि एवं पारितोष प्रदान करे, वही मूल्यवान होती है और इस मूल्य की कल्पना बिना मानवीय संवेदनाओं को केंद्र में रखकर नहीं की जा सकती। मानवीय संवेदनाओं से मानववादी चेतना उत्पन्न होती है, जिसका आधार मानवीय मूल्य होते हैं। साहित्य का उद्देश्य ही मानवीय मूल्यों की स्थापना और मानव–कल्याण होता है। मिश्र जी ने भी साहित्य के संदर्भ में साहित्यिक–मूल्यों से मानवीय–मूल्यों को श्रेष्ठ मानते हुए एक प्रश्न के उत्तर में कहा था, ''मानव–मूल्यों को, क्योंकि साहित्य भी आखिरकार मानव के लिए है। मानवीय मूल्य प्रधान है और साहित्य की समीक्षा के जो मूल्य हैं, वे बदलते रहते हैं। आदमीयत के मूल्य शाश्वत हैं, वे नहीं बदलते, उनमें समाज और देशकाल के कारण थोड़ा–बहुत परिवर्तन होता रहता है..........। ऐसा सामाजिक कारणों, राजनैतिक कारणों व आर्थिक कारणों से भी होता है। मानवीय मूल्य इनमें से किन्हीं कारणों से नहीं बदलने चाहिए। बदलते जरूर हैं। यानी तब वे मानवीय नहीं रहते थोडे अमानवीय हो जाते हैं। इसलिए मैं कहता हूँ कई बार कहता हूँ कि कविताएँ बहुत लोग लिख लेते हैं, मगर कवि बहुत कम हैं। कवि भी तो होने चाहिए। कवि एक दूसरे के सुख–दुःख की चिंता करता है। शंकर ने कहा संसार झूठा है, सुख–दुःख

झूठे हैं। मैं कहना चाहता हूँ– मेरे सुख–दुःख झूठे हैं, तुम्हारे सुख–दुःख सच्चे हैं। यानी शंकराचार्य की बात को इस अर्थ में लेना चाहता हूँ। तो व्यक्ति में जब एक ऐसा एहसास नहीं होता, कवित्व नाम की चीज नहीं आती, कविता भले ही वह लिख ले।''

इस प्रकार मिश्र जी अपनी मानवीय दृष्टि को अव्दैत–दर्शन से जोड़कर देखते हैं, किंतु, साथ ही शंकराचार्य के अव्दैत–दर्शन के सुख–दुःख को झूठा न मानकर उसे लौकिक सत्य का जामा पहना देते हैं। इसीलिए वे सबसे जुडने की बात करते हुए कहते हैं–

समष्टि को जीने से सहने से,
जीता है आदमी!
अकेला सूरज भी नहीं है,
उससे ज्यादा अकेलापन
तुम चाहोगे?
मृत्यु तक तटस्थता निबाहोगे?

स्वस्थ जीवन–बोध–

कवि स्रष्टा ही नहीं, जीवन–द्रष्टा भी होता है। समाज और संस्कृति के विकास में और स्वस्थ जीवन–बोध को निर्धारित करने वाले तत्वों में कवि की आस्था उसके कवित्व को सार्थक बनाती है। भवानीप्रसाद मिश्र ऐसे की कवि हैं, जो व्यक्तिगत राग–विराग में नहीं बल्कि सामाजिक और मानवीय मूल्यों के गायन में आस्था रखते हैं, जो कि स्वस्थ जीवनयापन में सहायक होते हैं। मिश्र जी सत्य–असत्य के महत्व को दर्शाते हुए मानवीय मूल्यों में विश्वास व्यक्त करते हैं–

चिंता मत करो
सिर्फ अपने भीतर ही नहीं
सबके भीतर विश्वास भरो
कि जो सही है
वह उभर कर रहता है
और गलत है जो
सो
अपनी मौत मरता है!

कवि का मानना है कि आज मानव अर्थ और कीर्ति के लोभ के दृष्चक में फँसता चला जा रहा है, इसलिए वह आदर्श–च्युत होता जा रहा है और जीवन में अनाचार बढ़ रहा है। इसलिए कवि जीवन के आदर्शें को पुनर्स्थापित करने पर बल देता है–

शोषित पक्षधरता –

उत्पीड़ित समाज का दुःख कवि को व्यथित और क्षुब्ध कर देता है, जिससे उसकी लेखनी उन उत्पीड़ितों की पीड़ा को कलमबध्द करने के लिए तड़प उठती है। समाज में पूँजीपतियों, सामंतो व शासकों व्दारा कितने ही अमानवीय अत्याचार होते रहे हैं, जिसके विरूध्द आवाजें तो उठीं, किंतु उनको बर्बरता से दबा दिया गया। कलाकार और उसकी कला का सत्तावर्ग ने हमेशा शोषण किया है। इसी प्रकार गाँव हमेशा शहर का पेट भरते आए हैं, किंतु गाँव हमेशा शहर का पेट भरते आए हैं, किंतु गाँव का वही किसान, जो अन्न उगाता है, वह और उसके बच्चे भूखे मरते हैं। इन सबका मिश्र जी ने बड़ा मार्मिक चित्रण किया है, जिसमें उनकी शोषितों के प्रति आत्मवेदना प्रकट होती है।

गाँधीजी को पीड़ित, शोषित और दलित वर्गों के प्रति सदैव लगाव रहा और उनके उत्थान की चिंता रही। निर्धनों की निरीहता और असहायता देखकर वे क्षुब्ध होते रहे। मिश्र जी को गाँधी–दर्शन की ये बातें अक्षरशः भायीं और इसीलिए जब एक

बार उनकों मंत्रियों के स्वागत में गीत लिखने को कहा गया तो मंत्रियों की प्रशंसा में लिखने के बजाय उन्होंने उन मजदूरों, किसानों की बात की, जो भूखे, नंगे व गृहविहीन थे। कवि अपनी पीड़ा तो व्यक्त करता ही है साथ ही गरीबों की वाणी भी बनता हैं, नेताओं को संबोधित करते हुए वह कहता है–

सब सोच रहे होंगे स्वागत के समय बात रोने की क्यों
जब हमने इतना पाया है तब यह चर्चा खोने की क्यों
सब मुझे क्षमा कर देना मैं कवि हूँ द्रष्टा हूँ पागल हूँ
मैं पीड़ा लेकर आया हूँ मैं बहुत दिनों का घायल हूँ।

यथार्थ दृष्टि –

मिश्र जी सामयिक परिवेश को प्रस्तुत करके ही संतुष्ट नहीं हो जाते हैं, परिवर्तन की माँग करते हैं व विद्रोह के लिए आमंतित्र करते हैं। उनकी यथार्थपरक दृष्टि में अन्याय और शोषण से संघर्ष करने वाले वे तत्व हैं। इसीलिए कवि को ठीक आदमकद कोई भी नहीं दिखाई देता है, आज के युग का सत्य भी यही है–

ना, निरापद कोई नहीं है।
ठीक आदमकद कोई नहीं है!
न तुम, न मैं, न वे
न वे, न मैं न तुम!

व्यंग दृष्टि –

भवानीप्रसाद मिश्र के काव्य में व्यंग्य और विद्रोह के तत्व प्रमुखता से मुखरित हुए हैं। वैसे तो उनके समग्र काव्य में व्यंग्य की शालीन छटा देखने को मिलती है, किंतु, 'गीत–फरोश' और 'त्रिकाल संध्या' संग्रह विशेष रूप से उल्लेखनीय हैं। बहुत ही व्यंजनापूर्ण ढंग से अपनी बात को कहना उनकी विशेषता है और इससे उन विचारकों का कथन भी असत्य सिध्द हो जाता है कि मिश्र जी जी मात्र अभिधाशक्ति से परिचित थे। उनकी रचनाओं में विद्यमान व्यंग तल्खी अपनी विशिष्ट अदा में 'गीत–फरोश' कविता में चर्चा का विषय रही है, जिसमें कवि त्रासद परिस्थितियों में कवि की कलम बिकने की बात करता है। यह पूँजीवादी व्यवस्था के प्रति कवि का आक्रोश है और पूँजीवाद समाज पर करारा व्यंग्य है। कलाकार समाज से सम्मान चाहता है और उनके अभाव में वह टूटकर कला का व्यवसाय करता है। जहाँ कला की नैसर्गिकता समाप्त हो जाती है और वह पण्य वस्तु बनकर रह जाती है। कलाकार की वेदना शब्दों में फूट पड़ती है–

जी हाँ हुजूर, मैं गीत बेचता हूँ।
मैं तरह–तरह के
गीत बेचता हूँ
मैं सभी किसिम के गीत
बेचता हूँ।

....

है गीत बेचना वैसे बिलकुल पाप
क्या करूँ मगर लाचार हार कर
गीत बेचता हूँ
जी हाँ, हुजूर, मैं गीत बेचता हूँ।

आंतरिक व्यक्तित्व – विकास की अनिवार्यता पर बल –

आज की भागदौड़ और ऊहापौह की जिंदगी आदमी से उसका, सुख–चैन, नैतिकता और शांति छीन चुकी है। यह स्थिति तब तक बरकरार रहेगी, जब तक कि आदमी अपनी आत्मा को टटोलकर अपनी

अंतरात्मा की आवाज को नहीं समझता तथा अपने आंतरिक व्यक्तित्व अथवा मानसिक विकास को सही दिशा नहीं प्रदान करता। इसीलिए भवानीप्रसाद मिश्र कहते है–

आत्मा को
सिवा आदिम सुगंधों के
कौन बचा सकता है
धूल और धुएँ में
डूबने से
आदिम सुगंध आदमी को
हर कीचड़ से ऊपर रख सकती है
पंकज की तरह
रखती भी है।

अतः मानव की आत्मा का परिमार्जन और उत्थान अनिवार्य है। मिश्र जी जीवन की गति को किरणों की गति के साथ जोड़ते हुए व्यक्ति के आंतरिक उन्नयन को संभव बनाना चाहते हैं, क्योंकि कवि का मानना है कि सच्चे आलोक तक पहुँचने के लिए व्यक्ति का आंतरिक उन्नयन आवश्यक है और आंतरिक उन्नयन के लिए जीवन के अँधेरे एवं उजाले दोनों पक्षों को जानना जरूरी है। जब तक मनुष्य क्रियाशील नही होगा, वह आंतरिक की स्थिति तक नहीं पहुँच सकता–

बिना कुछ सोचे
उतर तो पड़े हम नीचे
किरनों की तरह
मगर अब उठ नहीं पा रहे है ऊपर
किरनों की तरह।

दृढता, साहस और संकल्प –

नई कविता के कवियों में जहाँ उदासी, कुंठा, विक्षोभ, पराजय की मुद्रा दिखाई देती है, वही दृढता, साहस, संकल्प, विश्वास की मुद्रा भी मिलती है। जीवन जीने की कला को जाने बिना कोई भी व्यक्ति न तो स्वयं सुखी हो सकता है और नही अपने समाज को कुछ दे सकता है, इसीलिए मिश्र जी जीवन जीने की कलाओं को जानने पर बल देते है। इसके लिए वे अनुभूति की अतल गहराई में जाने की बात करते हैं, क्योंकि गहन अनुभूति के बल पर ही हम अपने को समृध्द बना सकते हैं ओर इस समृध्दि के चलते हममें साहस, संकल्प और दृढ़ता की स्थितियाँ जन्म ले सकती हैं। मिश्र जी अपनी रचनात्मक में अपने अनुभूति–अश्वों की वल्गाओं को आश्वस्त भाव और दृढ़ता से खींच कर चलते हैं इसीलिए उनकी अभिव्यक्ति का रथ साहस और संकल्प के साथ नित नए विकास की और नित नई ऊँचाइयों की ओर बढ़ता चला गया है–

खींचे रहता है वह
अपने रथ–अश्वों की वल्गा आश्वस्त ढंग से
कि उदयाचल चढ़ते हुए
थकते नहीं हैं उसके वक्ष
न भय होता है उनकी पाँव चढ़ते–उतरते।

प्राकृतिक सौंदर्य के प्रति व्यापक रागात्मक दृष्टि –

कवियों के लिए प्रकृति सदैव चिरनवीना व अक्षत यौवना रही है और उसने हमेशा कवियों को अपने नैसर्गिक सौंदर्य से लुभाया, दुलराया और प्रेरित किया है। भवानीप्रसाद मिश्र प्रकृति के चितेरे कवि हैं, जिन्होंने उससे गहरी आत्मीयता का नाता निभाया है। प्रकृति ने मात्र उन्हें सौंदर्य के प्रति संवेदनशीलता और रागात्मक ही नहीं प्रदान की है, उन्हें काव्य के लिए वैचारिक

भूमि भी प्रदान की है। सच तो यह है कि प्रकृति के सुकुमार कवि पंत की काव्य–परंपरा मिश्र जी के यहाँ छायावादी आवरण को छोडकर नए रंग–ढंग में मुखरित होती है। तात्पर्य यह कि मिश्र जी का प्रकृति–चित्रण शुध्द प्रकृति–चित्रण ही नही हैं, अपितु अपने उसमें उन्होंने अपने दर्शन और चिंतन को भी समन्वित किया है और उसे एक व्यापक वैचारिक आयाम प्रदान किया है।

सतपुड़ा हो या आम्र–कुंज, चाँद हो या सूरज, नर्मदा हो या गंगा सभी कवि को मित्रवत प्रतीत होते हैं, उसे उसके जीवन के अभिन्न अंग मालूम पड़ते हैं और उसे गर्व है कि उसके देश में प्रकृति का अनन्य रूप विद्यमान है–

"जिस प्रकार कालिदास को बसंत का, रवींद्रनाथ को सरिताओं का एवं निराला को बादलों का कवि कहा जाता है, उसी प्रकार मिश्र जी को हम वर्षा का कवि कह सकते हैं। क्योंकि वर्षा के विविध रूपों और मुद्राओं का चित्रण मिश्र जी से अधिक किसी दूसरे कवि ने नहीं किया है। कुछ चित्र देखे जा सकते हैं–

उस तरह मैंने उठायी आँख
बादल फट गया था
चंद्र पर आता हुआ–सा अभ्र
थोड़ा हट गया था
बूँद टपकी एक नभ से
ये कि जैसे आँख मिलते ही
झरोखा बंद हो ले,
और नूपुर ध्वनि, झमक कर,
जिस तरह द्रुत छंद हो ले,
उस तरह बादल सिमटकर,
चंद्र पर छाए अचानक,
और पानी के हजारों बूँद
तब आए अचानक।

निष्कर्ष

अंततः यह कहा जाता है कि मिश्र जी की काव्य–संवेदना का फलक बहुत विस्तृत है। संवेदना के विविध रूप जीवन के प्रत्येक पक्ष का एक–एक करके उद्घाटन करने में समर्थ हुए हैं। उन्होंने प्रगाढ़ चिंतन में रमकर जो जिया वही लिखा है। उनके विचारों में कहीं भी कृत्रिमता नहीं है। उन्होंने भावात्मक अनुभूति को वैचारिक धरातल पर रखकर शब्दों के किले गढ़े हैं, इसलिए ये किले सदैव सशक्त बने रहेंगे और किलों के अंदर बसी हुई आदिम–सुगंध को बचाए रखेंगे।

संदर्भ सूची –

1. डॉ. शिवकुमार मिश्र : भवानी भाई – सं. प्रेमशंकर रघुवंशी पृ. 28
2. डॉ. राजकुमारी गडकर : भवानीप्रसाद मिश्र : व्यक्तित्व और कृतित्व, पृ. 230
3. भवानीप्रसाद मिश्र : चकित है दुःख 'अदेय यह सपना!, पृ. 8
4. भवानीप्रसाद मिश्र : त्रिकाल संध्या 'क्रांति की आवाज', पृ. 57
5. भवानीप्रसाद मिश्र : गांधि पंचशती, 'मंत्रियों का स्वागत', पृ. 22 (सितंबर 1937 ई. में मध्यप्रदेश के प्रथम कांग्रेसी मंत्रिमंडल के, वैतूल के पास खेड़ी–साँवलीगढ़ गाँव में, शासन की बागडोर संभालने के स्वागत–अवगत पर रचित कविता).
6. भवानीप्रसाद मिश्र : चकित है दुःख 'निरापद कोई नहीं हैं', पृ. 25
7. भवानीप्रसाद मिश्र : दूसरा सप्तक, गीत–फरोश', 'अदेय यह सपना!, पृ. 83
8. भवानीप्रसाद मिश्र : खुशबु के शिलालेख 'अदेय यह सपना!, पृ. 122

9. भवानीप्रसाद मिश्र : बुनी हुई रस्सी, 'बिना कुछ सोचे', पृ. 43
10. भवानीप्रसाद मिश्र : अँधेरी कविताएँ, 'अधूरे चाँद के डूबने का दृश्य', पृ. 77
11. डॉ. कांतिकुमार : भवानी भाई सं. प्रेमशंकर रघुवंशी', पृ. 48
12. भवानीप्रसाद मिश्र : दूसरा सप्तक, 'बूँद टपकी एक नभ से' पृ. 13

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal

ISSN No. 2394-8426
Jan-2020
Issue–IV(I), Volume–VIII

THE CHANGES AND CHALLENGES TO TRADITIONAL OCCUPATION OF KALBELIYA (A NOMADIC TRIBE): A CASE STUDY IN RAJASTHAN

DR. GEETA SHAHU
(E.Mail- geetashahu1@gmail.com)

INTRODUCTION

India is a big country have unity in diversity. The people of various communities, caste and religion are living here. Kalbeliya is a Nomadic community in Rajasthan known for its unique tradition. They know by different names as Jogi Naths, Saphera etc. They are living nomadic life for the social and economic purposes. Kalbeliya dance is world famous and some of the dancers from their community known for it such names like Gulabo. She is an international dancer. In present era their traditional dance is adopting by other communities and perform by them on many places so the requirement of the Kalbeliya community is decreasing. The girls belong to Kalbeliya community are performing in hotels, bars and fairs.

The transformation of Kalbeliya community is difficult one. Most of the families are living in poverty and still unable to take the benefits of government schemes and policies. They are facing the problems go get basic amenities as they did not have permanent settlements, electricity, water resources etc. Whole day they work to earn money to take food in evening for their family but most of the time they did not get it. They are living in crisis because their traditional occupation is not existing and to adopt another one is a task for them.

This study is very useful to know the present economic status of Kalbeliya community of Rajasthan. It is a survey and observation-based study have taken place in Jaipur city of Rajasthan. Jaipur is a big city and the capital of Rajasthan so different communities are trying to live near to the main city because they get income sources here as daily wage labour.

AIMS AND OBJECTIVES OF THE STUDY

This study has aims and objectives as following:

- To know their present economic status.
- To identify changes and challenges to their occupation in present.
- To examine their expenses of money and time.

RESEARCH DESIGN

This is the descriptive research study. Its fully based on primary data collected from the Jaipur district of Rajasthan state. The 50 representatives of the study have been selected through random sampling method. Both male and female have been selected for the interview schedule, survey. The data collected through observation is also analysed here.

DATA ANALYSIS AND DISCUSSION

Several questions were asked to the selected respondents and their views analysed here with graphs and tables as following

Graph & Table-1: Dependency for Income

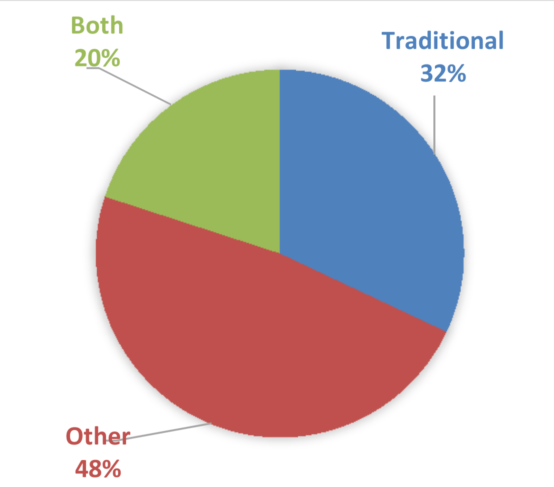

What are your Income Sources in Present?		
S. No.	**Income Sources**	**Total**
1	Traditional Occupation	16
2	Other Occupation	24
3	Both	10
Total		50

According to the 50 respondents their earnings is depending on different sources and their opinions have been divided into three categories as 'Traditional Occupation', 'Other than Traditional Occupation' and 'Both'. 16 respondents said that they are still depend on their traditional occupation for livelihood. The traditional occupation of Kalbeliya community is to perform Kalbeliya dance, catch the snakes or snake charming, trade, musicians, Begging etc. Maximum number and about 50% respondents said that they are doing other work rather than their traditional work for livelihood. 10 respondents said that sometimes they depend on their traditional occupation and sometimes they do other work. The Kalbeliya community people also doing some other work along with their traditional work as jamming, labour work, trade etc. In present era the traditional occupation is in very trouble so the Kalbeliya community trying to accept the changes in their earnings.

Graph & Table-2: Annual Income

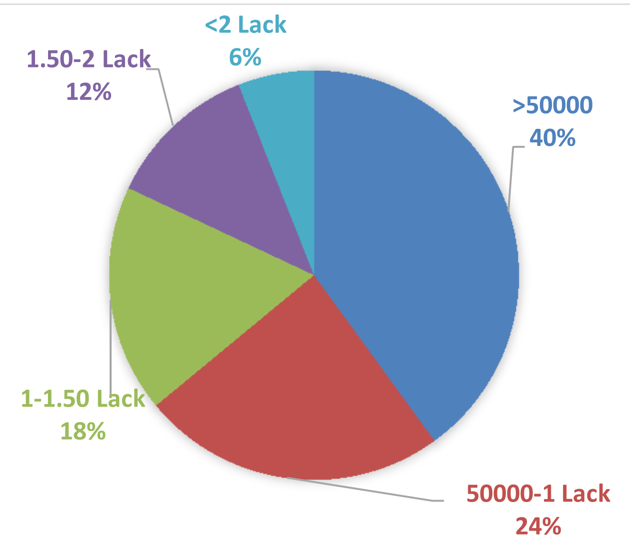

What is your annual income?		
S. No.	**Annual Income**	**Total**
1	Below 50,000	20
2	50,000 to 1 Lack	12
3	1 to 1.50 Lack	9
4	1.50 to 2 lack	6
5	Above 2 Lack	3
Total		50

The Kalbeliya community are living in poor conditions as the data shows that 20 respondents are earning below 50 thousand in a year. 12 respondents have 50 thousand to 1 lack annual income. 9 respondents earn 1 lack to 1.50 lack in a year. Very few respondents earning above 1.50 lacks yearly as 6 respondents' annual income is 1.50 lack to 2 lack and 3 respondents have above 2 lacks annual income. The data indicates that the respondents have very low annual income and living the life in it. They are earning very less by their own traditional occupation so the people of Kalbeliya community going towards other occupation and they are facing various challenges in present.

Graph & Table-3: Members in Respondents

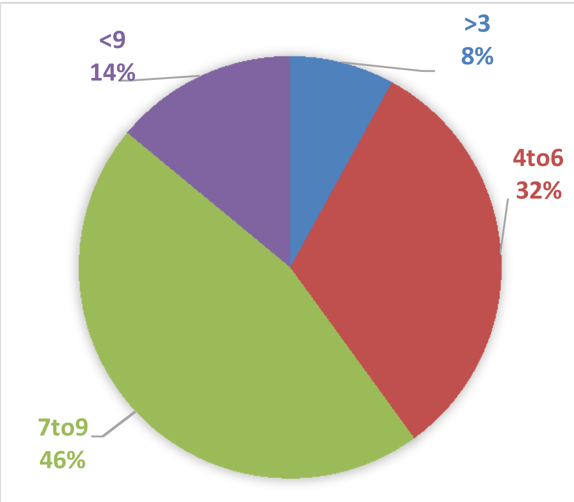

Families

How many members in your family?		
S.No.	**No. of Members**	**Total**
1	Below 3	4
2	4-6	16
3	7-9	23
4	Above 9	7
Total		50

To know the earnings, it is very important to know their family size. The relation between family member and earnings is very important. So, for that the question has been asked to the respondents that how many members in your family and their response have been divided into 4 categories as mention above table and graph. In Kalbeliya community the respondents have a greater number of family members. As the data indicates that 23 respondents have 7 to 9 members in their family, 16 respondents have 4 to 6 members in their family. 7 respondents have above 9 members in their family whereas 4 respondents have less than 3 members in their family.

Table 4: Expenses of Earnings

Where you expense your earning?	
S. No.	**Expenses on**
1	Food
2	Health
3	Travelling
4	Costumes
5	Addiction
6	Other

When the question asked to the respondents that where they spend money or earnings their answers has been categories into six part as most of the part of their money has been expenses on food, health, travelling, costumes, addictions etc. according to the respondents they have to buy food every day.

They collect money on daily bases and in evening they have to buy grocery for home. Because of no proper food most of the people from their families have some kind of medical issues and for that they have to go to hospital and take medical treatment so, on that they have to spend money although they have some indigenous treatment as well for different diseases but not for all.

They need to travel for earnings, so they have to spend money on that as well. Kalbeliya community have their own traditional costumes for that they are very famous worldwide, so they have to spend some part of their money on their costumes.

Different addictions are very much taking place among Kalbeliya men and women. The men form their community are very used to drink the different kind of bear, cigarettes or bidi, gutka, paan mashala etc. and the women also habitual to smoking and gutka, paan, masala. The addiction is also a main cause to not have the savings of the money among them. So after seeing their expenses it can be said that most of the part of their daily earning have been spend on their daily needed things.

Table-5: Distribution of Time Per Day (24 Hours)

Where you spend your time?	
S. No.	**Distribution of Time on**
1	Food
2	Health
3	Travelling
4	Costumes
5	Addiction
6	Sleeping
7	Earnings
8	Other

It has been also asked to the respondents that where you spend your most of the time in a day. The respondents said that they their most of the time have been divided in to 8 parts as on food, health, travelling, costumes, addictions, sleeping, earning etc. As per their responds their most of the time spend in earning, sleeping and travelling. And the other part of their time has been spent on colleting and making food, health, costumes, addiction and some other works like in rituals, customs and daily routines etc. So as per their views, they are very busy in their fix routines schedules of day to day life.

CONCLUSION

The data indicates that the people of Kalbeliya community are living in very poor conditions. They are not able to save money for future. They have large size of families, but their earnings are very less and not enough to fulfil their daily needs or requirements. A big amount of their money is also going on their addictions and health issues. Their traditional occupations are not

much useful in present to earn money. People are moving towards other occupations but because of illiteracy they are also not fit for that. Most of their time of the day spent in earnings and sleeping. Illiteracy is the main barrier to them to take the benefit of government schemes and policies. The various changes are taking place among Kalbeliya community although they are facing many challenges in accepting that.

RECOMMENDATIONS

- Government should ensure special provisions for the nomadic tribes of Rajasthan to enhance their financial Status.
- The government and NGOs should help and provide the platforms to perform their art so they can get their earnings from there.
- Government should start some capacity building programme for them to improve their existing skills as well as to give some other trainings to earn their livelihood.
- Academicians, Professional Social workers, NGOs Should work together to find the solutions of their problems.
- They should work for the possible changes of their present situation and build pressure on policymakers to take the necessary actions for their empowerment and development.

BIBLIOGRAPHY AND REFERENCES

- Government of India. Ministry of Social Justice and Empowerment. (2008). *National Commission for Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes*. Report, Vol. 1, (June 30, 2008).
- Government of India. Ministry of Social Justice and Empowerment. (2008). *National Commission for Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes*. Report, Vol. 2, (June 30, 2008).
- Rao, S. M. (2013). *Understanding denotified and nomadic tribes through resolutions, recommendations & representations*. Hyderabad, Charita Impressions.
- Lindner, P. R. (1982). What was a nomadic tribe?. *Comparative Studies in Society and History, 24*(4), 689-711.
- Heredia, R. C. (2007). *Denotified and nomadic tribes: The challenge of free and equal citizenship*. Department of Sociology, University of Pune.
- Milind, B. (2002). De-Notified and Nomadic Tribe: A Perspective. *Economic and Political Weekly,* 37(2), 148-154.
- Balaraju, K. (2019). Caste and Financial Status: A Study of Denotified and Nomadic Tribes in Telangana State. *International Journal of Advance Study and Research Work, 2*(8), 1-5.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal

ISSN No. 2394-8426
Jan-2020
Issue–IV(I), Volume–VIII

मधुमेह व जनजागृती

प्रा. श्वेता गुंडावार
गृहअर्थशास्त्र विभाग,
सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर
E-mail -gundawarshweta@gmail.com

सारांश

मधुमेह हा विकार इन्सुलीनच्या कमतरतेने होतो. हा चयापचयाचा विकार आहे. अनुवंशिकता, लठ्ठपणा, मानसिक ताण अयोग्य आहाराच्या सवयी अशा विविध कारणांनी हा विकास होतो. जागतीक आरोग्य संघटनेनुसार 2030 पर्यंत मधुमेह हा मृत्युस कारणीभूत ठरणारा सातव्या क्रमांकाचा रोग राहील. 2017 हे वर्ष महिला व मधुमेह असे जाहीर झाले होते. 8.2 टक्के प्रौढ पुरूषांना हा रोग होतो.भारतातील 20 टक्के गर्भवती स्त्रीयांना हा विकार होतो. तर 6.8 टक्के महिला मधुमेही रूग्ण आहेत. महाराष्ट्रातील शहरी भागात 15 टक्के व्यक्ती मध्ये मधुमेहांची सुरवातीचे लक्षणे दिसतात तर 10 टक्के व्यक्तींना मधुमेह झाला आहे. सध्या आपल्या देशात 8 कोटी मधुमेही रूग्ण आहे. येत्या 20 वर्षात 13 कोटी पर्यंत ही संख्या पोहचू शकते. यासाठी जनजागृतीची गरज आहे.

प्रस्तावना:-

आहार ही मानवाची अत्यंत आवश्यक अशी मूलभूत गरज आहे. रोगी व निरोगी दोन्ही अवस्थेत आहाराची आवश्यकता असते. चांगल्या आरोग्यासाठी सर्व अन्नघटकांचा योग्य प्रमाणात आहारात समावेश असणे आवश्यक आहे. या अन्नघटकांचा पुरवठा योग्य प्रकारे न झाल्यास त्यांच्या कमतरतेने आजार होतात, तर कधी कधी आहारात योग्य प्रमाणात अन्नघटक घेवुनही त्याचे पचन व शोषण योग्य रितीने न झाल्यामुळे सुध्दा त्या त्या अन्नघटकांचा कमतरतेमुळे शरीर विकारग्रस्त होते. व रोगप्रतिकारशक्ती कमी होवून शरीर विविध रोगांना बळी पडते. सर्व अन्नघटकांचे कार्य सुरळीत चालण्यासाठी सर्वच अन्नघटक कमी अधिक प्रमाणात आहारात असणे आवश्यक असते. व्यक्तीची मानसिक स्थिती, शारिरीक कार्य व एकंदरीत दिनचर्येचा परिणाम व्यक्तिच्या स्वास्थावर होतो व स्वास्थ बिघडते व अनेक प्रकारच्या आजाराना निमंत्रण मिळते त्यातीलच मधुमेह हा एक विकार आहे.

उद्दीष्टये:-

1. मधुमेह होण्याची कारणे जाणून घेणे.
2. मधुमेह विकारात शरीरात होणारे बदल जाणून घेणे.
3. मधुमेहाविषयीच्या गैर समजूती दुर करणे.
4. आहारातील बदला विषयी माहिति मिळविणे.
5. आहार, व्यायाम व मधुमेह यांच्यातील सहसंबंध समोर आणणे.

गृहितके:-

मधुमेहाविषयी लोकांमध्ये अनेक गैरसमज आहेत. जसे,

1. मधुमेह हा विकार साखरेच्या जास्त सेवनाने होतो.
2. इन्सुलिनचा वापर करून गोड पदार्थ खाता येतात.

पूर्वी मधुमेह हा विकार सुखवस्तु कुंटुबातील मेहनत न करणा-या लोकांमध्ये दिसून यायचा परंतू आज मात्र बदलती जीवनशैली, बैठे काम, वाहनाचा अतिरिक्त वापर, अनियंत्रित आहार, व्यायामाचा अभाव या कारणांमुळे वयाची

चाळीशी पार पडलेल्या व्यक्तींना हा विकार होवू शकतो. त्याविषयी त्यांनी जागरूक राहणे गरजेचे आहे. मधुमेह झाला की, त्याचे घातक परिणाम शरीरावर दिसायला लागतात. चीनमध्ये झालेल्या संशोधनानुसार प्रदुषित हवेमुळे सुध्दा मधुमेह होण्याची शक्यता वाढते. (नवभारत टाईम्स 13.3.2019) व हृदय रोग, मज्जा संस्थेचे विकार, मुत्रपिंडाचा विकार डोळयांचे विकार, पायांचे विकार त्वचा रोग, विस्मरण यासारखे आजार होण्याची शक्यता असते. शरीरातील सर्वच महत्वाच्या अवयवांना प्राणवायुची आवश्यकता असते व ही आवश्यकता रक्ताद्वारे पूर्ण केल्या जाते. परंतू रक्तवाहीन्यांतील अडथळयांमुळे प्राणवायुचा पुरवठा खंडीत होवून महात्वाच्या यंत्रणेतील पेशी मृत पावू लागतात. म्हणूनच केवळ रक्तातील साखरेवर नियंत्रण करून मधुमेहावरील उपचार पूर्ण होत नाही तर शरीरातील वरील प्रमुख अवयवांवर होणा-या विपरीत परिणामापासून संरक्षण करणे हे देखील महत्वाचे आहे. म्हणूनच मधुमेहाला 'सायलेंट किलर' म्हटल्या जाते. म्हणूनच काही नियम स्वतःच्या अंगी बाळगणे गरजेचे आहे.

प्राथमिक नियम

1. वजन वाढू देवू नये.
2. संतुलीत आहार घ्यावा.
3. नियमित व्यायाम करावा.
4. मद्यपान व धुम्रपान टाळावे.
5. ठराविक काळाने संपूर्ण शरीराची तपासणी करावी.

दन्तादीनां मलान्यत्व प्रागृपं पाणिदादयोः!
दाहश्चिकणता देहे तृटस्वादास्यं जायते।।
भाव प्रकाश प्रमेहपिडिका धिकार:

दात, टाळू, जीभ अशा ठिकाणी नेहमीपेक्षा अधिक प्रमाणात मल उत्पन्न होतो. व चिकटा आल्यासारखी जाणीव होते. दात पिवळसर होतात, हातापायांच्या तळव्याची आग होते. तिथे टोचल्याप्रमाणे वेदना होणे इ. लक्षणे जाणवतात. मेद दोषामुळे अधिक प्रमाणात मलोत्पत्ती होते. श्वास दुर्गंधी, खूप तहान लागणे अशी लक्षणे मधुमेह होण्यापूर्वी दिसून येतात.मधुमेह ही रोगाची सुरवात होण्याची पहिली पायारी आहे. त्यानंतर त्यांचे बहिण भाऊ जसे रक्तदाब व हृदयरोग असे विकार पण शरीरात ठाण मांडतात.

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अहवालानुसार 2030 पर्यंत मधुमेह हा मृत्यूस कारणीभूत ठरणारा सातव्या क्रमांकाचा रोग राहील जगातील आरोग्य संघटनेने 2017 हे वर्ष महिला व मधुमेह वर्ष म्हणून जाहिर केले होते. टाईम्स आॅफ इंडिया या वृत्तपत्रानुसार केरळ, तामिळनाडू व गुजराथ मध्ये सर्वात जास्त मधुमेही रूग्ण आहेत. जवळपास 8.2 टक्के प्रौढ पुरूषांना हा रोग आहे. तर भारतातील 20 टक्के गर्भवती महिलांना मधुमेह आहे. तर 6.8 टक्के स्त्रीया मधुमेही रूग्ण आहे. 75,900 भारतीय पुरूषांना 30-69 या वयात मधुमेहाने मृत्यू येतो. 51,700 स्त्रीयां 30-69 या वयात मधुमेहाने मृत्यु होतो. महाराष्ट्रातील शहरी भागात 15 टक्के व्यक्तींमध्ये मधुमेहांची लक्षणे आहेत तर 10 टक्के व्यक्तींना मधुमेह झाला आहे.

मधुमेहामुळे झालेले मृत्यू

वय	स्त्रिया	पुरूष
30-69	51,700	75,000

महाराष्ट्रातील मधुमेहा बाबत माहिती.

मधुमेहाची लक्षणे असलेल्या व्यक्ती	मधुमेही रूग्ण
15 टक्के	10 टक्के

मधुमेह झाला असता आहार व्यवस्थापन फार महत्वाचे ठरते. आहार व्यवस्थापनाद्वारेच चयापचयावर योग्य नियंत्रण ठेवता येते. कारण मधुमेह हा कर्बोेदकांच्या चयापययाचा विकार आहे. वय, लिंग, वनज, उंची, कामाचा प्रकार, शारिरीक अवस्था यावरून शरीराची कॅलरीची आवश्यकता ठरत असते. वजन कमी आहे की जास्त आहे त्यावरून एकुण किती कॅलरी आहारात घ्यावयाच्या ते ठरवावे लागते. एकुण कॅलरी पैकी 60 ते 65 टक्के कॅलरी कर्बोदकांपासून, 19 ते 20 टक्के प्रथिनांपासून, 15 ते 25 टक्के सिग्धांपासून मिळायला हव्यात.

प्रतिबंध -

मधुमेह झाला असल्यास त्यावर उपाय योजना करणे आवश्यक आहे.

1) मधुमेहाचे निदान झाल्यानंतर रोग नियंत्रणात ठेवून पुढची गुंतागुत टाळावी.

2) शरीरातील कोलेस्ट्रॉल व सिग्धाचे प्रमाण नियंत्रणात ठेवावे.

3) औषधे व योग्य आहारोपचाराच्या सहाय्याने रक्तातील साखरेचे प्रमाण योग्य ठेवावे. त्यासाठी नियमित रक्तातील साखरेची तपासणी करावी.

4) मुत्रपिंडाच्या कार्याची तपासणी व डोळयांचीही नियमित तपासणी करावी.

5) मधुमेह विकारावर आहार, व्यायाम व औषधाद्वारे नियंत्रण ठेवता येते.

मधमेह व आहार: -

मधुमेही रूग्णांने आहाराचे योग्य नियोजन केल्यास मधुमेहावर नियंत्रण मिळविता येवू शकते जिभेच्या चोचल्यावर नियंत्रण मिळविणे हा आहारोपचारातील महत्वाचा भाग आहे. आहारोपचाराकरीता आहार तज्ञांचा सल्ला घ्यावा. आहारातील तृणधान्ये व कडधान्यातील कर्बोदके ही जॅम, जेली, गुळ, साखर यातील कर्बोदकांपेक्षा चांगली असतात. आहारात तंतुमय पदार्थांचा वापर करणे योग्य असते, तंतूमय पदार्थांमुळे इन्सुलिनची संवेदन क्षमता सुधारते. छप्छ हैद्राबाद यांच्या मते, जीवनसत्व मुळे ग्लुकोजची सहनशीलता वाढते. आहारातील प्रथिने हे वनस्पतीत प्रथिने असावीत. म्हणजे तंतुमय कर्बोदके शरीराला मिळतील. ज्या फळांमध्ये तंतूमय भाग जास्त आहेत अशी फळे खावीत. उदा. पेरू, आवळा, पपई, डाळींब, सफरचंद तर केळी, सिताफळ, आंबा, चिकु ही फळे टाळावीत. मेथीमुळे रक्तातील ग्लुकोज व सिरम मधील स्निग्ध कमी होतात व ग्लुकोजची सहनशिलता वाढते. मधुमेही रूग्णाने तंबाखू व मद्यपान टाळावे. मद्यपानामुळे मधुमेह विरोधक औषधांचे शोषण होत नाही व लठ्ठपणा वाढतो. गोडवा निर्माण करणारे कृत्रिम शंकरायुक्त पदार्थ शक्यतोवर टाळावे.

मधुमेह व व्यायाम:-

दररोज व्यायाम केल्याने

1.शरीरात उष्णता निर्माण होवून शरीरातील चरबीचे प्रमाण कमी होवून रक्तप्रवाह चांगला सुरू राहतो.

2. रक्तातील साखरेचे प्रमाण कमी होते.

3.औषधांची मात्रा कमी घ्यावी लागते.

4.हृदयरोग होण्याचे प्रमाण कमी होते.

5.बाहेरून घेतलेल्या इन्सुलीनचा शरीर योग्य प्रकार उपयोग करून घेतो.

6 दररोज 30 मिनिटे चालण्याचा व्यायाम पुरेसा आहे.

मधुमेह व झोप -

'लवकर निजे लवकर उठे' 'त्यासी आयुरारोग्य लाभे' या उक्तीप्रमाणे दिनचर्या ठेवल्यास त्याचा शरीरावर चांगला परिणाम होतो व ते मधुमेही रूग्णासाठी हितावह ठरते.

निष्कर्ष:- मधुमेह होऊ नये म्हणून सुरवाती पासूनच दिनचर्या व आहाराकडे लक्ष दिल्यास योग्य होईल. त्यासाठी आहार व्यवस्थापन योग्य प्रकारे करून सोबतच व्यायामाची जोड दिल्यास औषधांचा उपयोग कमी प्रमाणात करून व्यक्ती सर्वसामान्य व्यक्तीप्रमाणे जीवन व्यतीत करू शकतो.

संदर्भ सूची:-

आहारशास्त्र - डाॅ. मंजुषा मोळवणे
पोषण आणि स्वास्थ - डाॅ. मिनाक्षी तारणेकर
राष्ट्रीय असंर्सजन्य रोग नियंत्रण - सामान्य रूग्णालय, चंद्रपूर
आहार मिमांसा - सरल लेले.
नवभारत टाईम्स - 10.08.2019
नवभारत टाईम्स - 13.03.2019

तरल प्रतिभेची कवियित्री अंजनाबाई खुणे

मार्गदर्शक
प्रा.डॉ.रवी एम.केवट
मराठी विभाग प्रमुख,
कला वाणिज्य महिला महाविद्यालय,
बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर

संशोधक
पुंडलिक जगन्नाथ शेंडे
मु.पो.पोर्ला ता.जि. गडचिरोली
४४२६०५ मो.नं. ७०३८१९९८२९

अंजनाबाई श्रीराम खुणे.गाव नवेगाव बांधाजवळ धाबे पवनी, 1940 साली बुधेवाडा येथे ८ डिसेंबरला त्यांचा जन्म झाला. लहानपणीच लग्न झाल, त्यामुळे लग्नानंतर कवियित्री सासर घरीच लहानाची मोठी झाली, सुनेची बुध्दिमता पाहुण अंजनाबाईच्या सासऱ्याने अर्जून पाटलाने सुनेला शाळेत घातले आणितीला येण्याजाण्यासाठी आपली घोड्याचीगाडी ही दिली. कवियित्री आपल्या सासऱ्याच्या उपकाराचे कवितेत उल्लेख करते.

"ऐकोणवीसशे बावन
साल असल तो खास
मामाजीच्या पुण्याईना
झालू मी चवथी पास"

काव्य लेखणाला प्रेरणास्थान असलेले कवियित्रीचे भाऊ कवी हिरामण लांजे आपल्या बहिणाला जात्यावर गाणे म्हणतांना पाहून "तसीच तू कवितालिव" अस सुचवितो तेव्हापासून कवियित्री कविता लिहायला लागली. कविता लिहिल्या खऱ्या पण त्या सादर कुणाजवळ करायच्या मग

झाडी बोली संमेलन
धाबे पवनीलं झाला
तेती मालं वो कविता
संदी मनावाची देला
इस्टेजवर जावालं
होतू मी घाबरत
तई माझ्या मालकाना
माल केलंनं सोबत

सासरे, भाऊ, पती यांच्या सहवासाने कवियित्री अंजनाबाई याची कविता अंकुरलेली आहे, त्याच्या उपकाराने उपकृतझाली आहे.आपल्या अनेक कवितामध्ये भावाचे, सासऱ्याचे आणि नवऱ्याचे उल्लेख केले आहे.जात्यावर दळण दळता दळता अंजनाबाई कवियित्री अंजनाबाई झाल्या.भावाच्या सुचनेवरुन जात्यावरची ओवी कागदावर लिहायला लागली. अंजनाबाईच्या काव्याचा संबंध जात्यावरच्या ओवीशी आहे. बईन पावनी या कवितेत कवियित्री वर्णन करते.

आली बईनपावनी
भाऊ मंते, "राद दार"
मंते भावज, "घरी या
नसं" मुंगाचा वावर" - १

आली बईन पावनी
भाऊ मंते "राद खीर"
मंते भावज "घरी या
नसं नकुशी साकर" - २

आली बईन पावनी
भाऊ मंते "राद भात"
मंते भावज "घरी या
कन्या नसत गुंडात" - ३

या तीन कडव्यात भाऊ - भावजईचा संवाद होतो. दयाघन भाऊ आणि थोडिशी व्यवहारी वहिणी यामुळे पुढील प्रसंगात कारुण्यता येते. अगदी कमी शब्दात अंजनाबाईने भाऊ-भावजईचा संवाद चित्रणा अगदी मोजक्या शब्दात केले आहे.परिणामकारक प्रसंग वर्णन करण्याची अंजनाबाईची लेखण शैली आगळी वेगळी आहे. काव्यलेखणाचे कोणतेही ज्ञान नसताना केवळ प्रतिभेच्या भरोशावर कवियित्री उत्कृष्ट दर्जाची कलाकृती निर्माण करते.दण्डीनावाचा संस्कृत समीक्षक "प्रतिभा ही ईश्वराची, देणगी आहे" असे म्हणतो.दण्डीचे हे वाक्य अंजनाबाईला तंतोतंत लागू पडते.याच कवितेत पुढील तीन कडव्यात कवियित्री म्हणते.

मंते बईन, "दादा गा,
नोको माल तुप, पोडी
देजा, तुमी इतलुसी
आंबील कांजी अना कडी -4

मंते बईन "दादा गा,
नोको मालं तूप साकर
देजा तुमी कोरभर
सादी चटनी भाकर - 5

भाऊराया मालं नोको

साडी, चोरी अना खाजा
माल मयेची गा भूक
तेच भाऊ भाभी देजा -6

या तीन कडव्यातून झाडीची गरीब, अशिक्षित, अडाणी, बहिण उभी राहते, आणि तेवढीच तिची गरीब अपेक्षा आहे. माहेर तुटल्यानंतर पोरखी झालेली बहिण आपल्या आई-वडिलाच्या रुपात भाऊ-भावजईला पाहते. पण भावजईकडून ते प्रेम तिला मिळत नाही, म्हणून ती दु:खी होते. या कडव्यातील बहिनभावाच्या अप्रत्येक्ष संवादामुळे कवितेत प्रसंगपूर्ण नाट्यात्मकता येते.

मंते भावज, मंते बहिन, मंते भाऊ या रचनेमुळे मुळ आशयाला संवादाचे रुप प्राप्त होते.केविलवाना भाऊ, आक्रमक भावज आणि निराश्रयी बहिण याचा त्रिकूट तयार होतो.

शरणता आक्रमकता कारुण्य असे एकसुत्र या कवितेत निर्माण होते. हीच कविता काय ?पण त्याच्या जवळपास सर्वच कविता याच तंत्रात लिहिल्या आहेत. हे एकच तंत्र हाताळल्यामुळे त्याच्या काव्यात बहुश्रृतता येत नाही. पण तेवढीच अंजनाबाईची कविता चिंतशील व गंभीर कारुण्यापूर्ण होते. शेवटच्या कडव्यात कवियित्री म्हणते.

बईन मंते “भाऊराया
काई नाई मी गा मांगा
वागजा आपुलकीना
तुमी मायेबापासंगा -७

ही कारुण्यपूर्ण कवितेचा शेवट मुळ आशयाला तेवढाच उठाव देतो व कविता अत्यंत गंभीर स्वरुप धारण करते.

काव्यालेखानांचे हे तंत्र साधारणत: बयलाची जोडी, आगनात, लेक, मान-अपमान,मन्याबापू,वाजंली, नर्सबाई, बाई जमना, इत्यादी सर्वच कवितात हाताळलेले आहे. त्यामुळे त्याची कविता उत्कृष्ट झाली आहे.

अंजनाबाईने उत्कृष्ट अशी सामाजिक कविता लिहिली नाही. पण आप्तस्वकी यांच्या शब्द चित्रणातून त्यांच्या लेखनात अप्रत्यक्षपणे समाजाचे ही रुप प्रकट होते. बाईजमना, बया, पाटलाचा पोरगा, रीत, दारु सोळा, वाचता लिवता,अप्रेसन, इत्यादी कविता त्याच्या सामाजिक जाणीवेतूनच निर्माण झाल्या आहेत. नवऱ्याचे, लेकीचे, सासऱ्याचे चित्रलेखन करताकरता समाजातील अवती भवतीच्याही लोकाचे दर्शन घडवितात. निसर्गपर कविता मात्र अंजनाबाईने लिहिली नाही. बालकवीसारखी अंजनाबाईची प्रतिभा फुलांवर, फुलपाखरांवर,निळ्या ढगांवर,रिमझीमणाऱ्या पावसावर, चंद्र, सुर्याची सुंदरता कधीही दिसली नाही. नवेगाव बांध सारख्या निसर्गरम्य वातावरणात वास्तव्य असताना बांधातल्या अथांग संथ, उसळणाऱ्या पाण्याचा मोह कवियित्रीला झाला नाही. नागझीरा सारख्या दाट झाडीच्या अभयारण्यात कित्येकदा फेर फटका मारला असेल पण तेथला माळढोक, काळवीट, हरण, वाघ, रान-पाखरांचा कवियित्रीला कधीच मोह वाटला नाही.

याचे कारणही तसेच आहे. कवियित्री काव्य लिहायला लागली तेव्हा तिचे वय साठ वर्षाचे होते. या वयात तारण्यरंम्यतेचे वर्णन कसे करता येईल, सारे शरीर, मन तृप्त झालेले आहे. अशावेळी रम्यतेची वर्णन करता येणार नाही हे वय सारधारणता उपदेशाचे सूचना करण्याचे असेल. त्यामुळे त्यांची कविता निसर्गरम्य वातावरणात विहार करीत नाही. तिचं मन प्रेमाची, प्रेम या विषयावरही कवियित्रीने फारसे लिहिले नाही. स्त्री-पुरुषातील प्रेमप्रसंगाचे वर्णन तिने कुठेच केले नाही. कवियित्रीच्या कवितेत प्रेमाची संकल्पना वेगळी आहे, इथे प्रेम नवरा, आई, भाऊ, बहिण या रुपात प्रकट होते. गळ्यात हात घालून वृक्षाच्या गर्द सावलीत तासनतास बसून प्रेमाच्या गोष्टी करणारा प्रियकर व प्रियसी अंजनाबाईच्या कवितेत नाही. काही अनुभव सोडले तर अंजनाबाईची प्रतिभा काव्यातून मुक्त अविष्कार करते. ज्या गोष्टी तारुण्यात लिहिता आलेल्या नाही ते तरल अनुभव साठाव्या वर्षी कवियित्रीने करुन दाखविले. वृत्तीतला हा ताजेपणा अंजनाबाईसारख्या दुर्मिळ कवियित्रीत पाहावयाला मिळते.¨कर्ज° कवितेत कवियित्री म्हणते.

"हे जिनगी मंजे नोये
पोरीबारीचा गा खेल
मोठ्या नशीबाना येते
येक गन जनमाल -१

जिनगीच्या चक्रामंदी
बंदूभावाना वागावा
देवाजवळ बसून
मती चोकट मांगावा -२

माय अना बाप दोगं
तुलं दाखवल दुनया
कशी फेड होयेल गा
सांग, कर्जाची बापा या ? -३

मया मायची हे आये
इहिरीदूनाल खोल
तिच्या पिरमाच्या पुडा
जाना सप्पा काई फोल -४

मया मायची गा मंज्या

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal
ISSN No. 2394-8426
Jan-2020
Issue–IV(I), Volume–VIII

समुंदरावानी मोटी
कसी राये पोटी रित्या
सोताच्या वो बारासाठी -५

बापाना केलन कामा
मुहून सिकला स्याडा
बापा नाई त रायता
निस्ता अडान्याचा घोडा -६

घरी राजियाच्या होतं
भरल सोन्याचं सिक
दिवस फिरलं तई
मांगं वाटंवर भिक -७

घरी पाटलाचा होता
मोटा थाट अना माट
आता तोच करते गा
दोन रुपयाचा हाट -८

कर्ज ही आठ कडव्याची कविता झाडीबोली भाषेतील अगदी हलके फुलके शब्द वापरुन कविता आशय पूर्ण लिहिली आहे. पहिल्या तीन कडव्यात जिवनाचे तत्वज्ञान कवियित्रीने सांगितले आहे. नंतरच्या तीन कडव्यात आई - वडीलाची निस्वार्थी कर्म सिध्द केले आहे. नंतरच्या दोन कडव्यात आई वडीलाच्या कर्तव्याची परतफेड केली नाही तर, काय होईल कवियित्री म्हणते,

"आता तोच करतो गा
दोन रुपयाचा हाट"

अशी धमकी कवियित्रीने दिली आहे. जिवनाचा साधं तत्वज्ञान कवितेत अंजनाबाईने चित्रित केले आहे. आईच्या प्रेमाला विहिरीची, समुद्राची उपमा देवून आईच्या प्रेमाची गहणता सिध्द केली आहे. अगदी साधी सोपी कविता कवितेत फक्त अत्यंयमाचे पथ्य कवियित्री निकराने पाळले. दोन कडव्यात ऊपमा अलंकाराचा वापर एवढ सोडल तर कवितेत कोणतेही तंत्र नाही. तरीही कविता तेवढीच आशयपूर्ण स्वयंपूर्ण आहे.ताजे अन टवटवीत असे शब्दानुभव कवियित्री कवितेत करते. अचूक शब्द नेमक्या ठिकाणी ठेवण्याची कवित्रीची ही शैली कौतुकास्पद आहे. त्यासाठी लागणारा वृत्तीतला ताजेपणा कवियित्रीजवळ आहे. हा ताजेपणा संदोदित जपलेला आहे. तो त्याच्या काव्यात जागोजाग विखूरलेला आहे. जिवनाला तक्रारपट्टी करुन सतत कुणाही विषयी तक्रार

ISSN No. 2394-8426
Jan-2020
Issue–IV(I), Volume–VIII

करणाऱ्या व्यक्तीचे जीवन दु:खमय होवून जाते. मानव जीवनात सुख शोधण्यासाठी दारोदार भटकत असतो पण सुख शोधूनहीसापडत नाही, आणि ती शोधूनही सापडणारी वस्तू नाही. ती जगण्याची वस्तू आहे. अनुभवण्याची गोष्ट आहे. हे तंत्र ज्याला जमते तो मनुष्य या जीवनातला सुखी मनुष्य होय. अंजनाबाईनी या सुखाच्या पायघड्या करुन उधळल्या आहेत. म्हणूनच त्यांच्या वृत्तीत ताजेपणा आहे. म्हणून झाडीबोली साहित्याचे संशोधक हरिश्चंद्र बोरकर यांनी अंजनाबाईंना “झाडीची बहिणाबाई” असे म्हणून गौरवोद्गार काढले आहे ते उगीचच नाही.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal

ISSN No. 2394-8426
Jan-2020
Issue–IV(I), Volume–VIII

भंडारा जिल्हयातील धान उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीचा अभ्यास

. दिनेश डोहळे
वाणिज्य विभाग,
एस. एन. मोर महाविद्यालय,
तुमसर, जि. भंडारा.

प्रस्तावना :

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. प्राचीन काळापासून भारतीय लोकांचा मुख्य व्यवसाय हा शेती आहे. भारतातीलच नव्हे तर जगातील अत्यंत पुरातन व्यवसाय म्हणून शेती व्यवसाय केला जातो. त्यामुळे शेत जमीन हे अत्यंत मोलाचे संसाधन आहे. जगातील 2/3 (66.67 टक्के) लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. भारताची एकूण लोकसंख्या इ.स. 2001 च्या जनगणनेप्रमाणे 100 कोटींच्याही वर असून त्यातील 70 कोटी लोक मुख्यतः शेती व शेती व्यवसायाशी संबधित उदयोगावरच आपला उदरनिर्वाह करतात.

ब्रिटीशांच्या राजवटीत लघु व कुटीर उद्योग नष्ट झालेत त्यामुळे शेतीवर उपजीविका करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण वाढले. देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात 22.10 टक्के वाटा हा शेती उत्पन्नाचा असून अर्थव्यवस्थेतील प्राथमिक क्षेत्र म्हणून शेती व्यवसायाचा विचार केला जातो. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती व्यवसायाला अन्यसाधारण महत्त्व आहे. शेतीतून राष्ट्रीय उत्पन्न, कच्चा माल, रोजगार, व्यापारी माल मिळतो. शेतीतून अन्नधान्ये, गळिताची पिके, पेय पदार्थ, चारा याशिवाय उदयोगधंद्यासाठी कापूस, तेलबिया, ऊस, ताग, फळे इ. कच्चा मालही शेतीतूनच मिळतो. उदरनिर्वाहासाठी शेतीवर अवलंबून राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण 70 टक्के आहे. भारतातील दर दहा पैकी सात लोक आपल्या उदरनिर्वाहासाठी शेतीवर अवलंबून आहेत. देशांतर्गत तसेच आंतरराष्ट्रीय व्यापार शेतीवरच अवलंबून आहे. भारताच्या निर्यातीत प्रामुख्याने कापूस, ताग, तेलबिया, मसाल्याचे पदार्थ, चहा, कॉफी, तांदूळ, नारळ, काजू, फळे, तंबाखू हे शेतीजन्य पदार्थ असतात.

ज्या शेतीवर देशातील बहुसंख्य लोकांचा उदरनिर्वाह चालतो, उद्योगधंदे चालतात, देशाची निर्यात वाढून विदेशी चलन प्राप्त होते. मनुष्याची अन्नाची मूलभूत गरज भागविली जाते ती शेती राबणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितींचा अभ्यास होणे ही गरजेचे आहे. म्हणून या उद्देशाने ''भंडारा जिल्हयातील धान उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक आणि सामाजिक स्थितीचा अभ्यास'' या विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

उद्देश :–

भंडारा जिल्हयातील धान उत्पादक शेतकऱ्यांच्या :–

i) शेती संबंधी समस्या

(ii) आर्थिक समस्या

(iii) सामाजिक समस्या

(iv) सरकारी योजनांच्या लाभ न मिळण्याची कारणे

(v) सरकारी योजनांच्या यश–अपयशाची कारणे

(vi) आत्महत्यांची कारणे

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधनाचे शीर्षक ''भंडारा जिल्हयातील धान उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीचा अभ्यास'' हे आहे. भंडारा जिल्हयातील धान उत्पादक शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती कशी आहे? त्यांची सामाजिक स्थिती कशी आहे? त्यांच्या आर्थिक समस्येचे कारण कोणते? तसेच सामाजिक समस्ये करिता कोणती करणे आहेत? हे अभ्यासण्यासाठी व त्यावर उपाय सुचविण्यासाठी वरील विषय निवडला आहे.

संशोधनाचे उद्देश (Objective of Research)

i) भंडारा जिल्हयातील धान उत्पादक शेतकऱ्यांचे शास्त्रीय दृष्टिकोणातून अध्ययन करणे.

ii) भंडारा जिल्हयातील शेती, शेतकरी व त्यांच्या समस्या समजून घेणे.

iii) भंडारा जिल्हयातील शेती विकासाच्या योजनांच्या अंमलबजावणीच्या पध्दतींचा अभ्यास करणे.

iv) भंडारा जिल्हयातील शेती विकासाच्या योजनांच्या यश–अपयशाच्या कारणांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची आवश्यकता : (Needs of Research)

i) शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे वास्तविक स्वरूपाचे प्रगटीकरण करणे.

ii) शेतकऱ्यांच्या आर्थिक प्रश्नाचे स्वरूप प्रगट करणे.

iii) शेतकऱ्यांच्या सामाजिक समस्या जाणून घेणे.

संशोधनाची गृहितके : (Hypothesis of Research)

1) भंडारा जिल्हयातील धान उत्पादक शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती खालावलेली आहे.

2) भंडारा जिल्हयातील धान उत्पादक शेतकऱ्यांची सामाजिक स्थिती निकृष्ट दर्जाची आहे.

संशोधन आराखडा (Research Design)

प्रस्तुत विषयाचे अध्ययन करण्यासाठी प्रथम संशोधन आराखडा निश्चित करण्यात आला. संशोधनासाठी परिचयात्मक संशोधन आराखडा आणि वर्णनात्मक संशोधन आराखडा या संशोधन आराखडयांचा उपयोग केला आहे.

नमुना निवड पध्दती (Sampling Method)

तथ्य संकलन करण्यासाठी संशोधक बरेचदा स्वतः संशोधन क्षेत्रात जाऊन संशोधन विषयाशी तसेच घटकांशी संबधित व्यक्तींशी संपर्क प्रस्तापित करतो व माहिती मिळवितो. तथ्ये संकलित करण्याकरीता नमुना पध्दतीचा उपयोग केला आहे. नमुना निवड पध्दती चे चार प्रकार पडतात तरी प्रस्तावित संशोधनासाठी सहज निवड अथवा साध्या यादृच्छिक पध्दतीची निवड करण्यात आली आहे. यादृच्छिक पध्दतीचा उपयोग प्राथमिक तथ्य संकलनासाठी करण्यात आला आहे.

अध्ययनाची व्याप्ती व मर्यादा :–

प्रस्तुत संशोधन भंडारा जिल्हयातील धान उत्पादक शेतकरी यांच्यावर केंद्रित करण्यात आले आहे. भंडारा जिल्हयात 07 तालुके असून यात 778 गावे व 6 शहरे असे एकूण 784 गावे आहेत. तालुक्यात अंदाजे 383271 शेतकरी राहतात त्यापैकी 383 शेतकऱ्यांचा अभ्यास केला आहे. त्यावरून निष्कर्ष काढण्यात येणार आहेत. काढलेले निष्कर्ष तंतोतंत बरोबर आहेत असे हमखास सांगता येणार नाही. जर सरकारला जिल्हयातील शेतकऱ्यांचा अभ्यास करण्यासाठी कर्मचाऱ्यांची विशाल सेना निर्माण करून दीर्घकाळ सर्वेक्षण करावे लागेल. त्यात अर्थ, श्रय व वेळ ही भरपूर खर्च होईल तरीही सत्य परिस्थिती समोर येईलच असे हमखास म्हणता येणार नाही. संशोधनकर्त्याने काही लोकांची मदत घेवून हे
कार्य करण्याचा विचार केला तरी त्याला काळ, क्षमता, साधने व प्रतिसाद यांची मर्यादा आहे. प्रत्येक
शेतकऱ्यांच्या मुख्य समस्या सारख्या असल्या तरी शहरी व ग्रामीण भागातील परिस्थितीमुळे बदलत्या काळानुसार समस्या भिन्न व कालबाह्य ठरू शकतात. सर्वांसाठी एकच निष्कर्ष लागू होईल असे खात्रीने सांगता येणार नाही.

धान उत्पादक शेतकऱ्यांचे सर्व सामाजिक व आर्थिक समस्यांचे अध्ययन करणे विशिष्ट काळात शक्य नाही. त्यामुळे निष्कर्ष काळसापेक्ष, व्यक्तिसापेक्ष, स्थळसापेक्ष असू शकतात. याचाही विचार प्रस्तुत संशोधनात करणे महत्वपूर्ण ठरणार आहे.

भंडारा जिल्हयातील धान उत्पादक शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती :–

जिल्हयात 2000–2001 प्रमाणे हेक्टर मध्ये जिल्हयात लागवडीखालील एकूण क्षेत्र 27004 हेक्टर होते. धान पिकाखालील जिल्हयात एकूण क्षेत्र 142,297 हेक्टर होते. गहू 10927 हेक्टर, ज्वारी 1532 हेक्टर, एकूण तृण धान्याचे क्षेत्र 1,56,029 हेक्टर, एकूण कडधान्ये 40970 हेक्टर, एकूण धान्ये 196,999 हेक्टर असून लागवडी खालील निव्वळ क्षेत्र 151358 इतके आहे. तसेच उरलेल्या क्षेत्रात मिश्र पिके घेतले जातात.

शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विभिन्नतेला शेतीपासून मिळणारे प्रत्येक शेतकऱ्यांचे अल्प उत्पादनाचे प्रमाण कारणीभूत आहे.

धान उत्पादकांची आर्थिक स्थिता खालावलेली आहे. या करीता अनेक घटक जवाबदार आहेत. यातील प्रमुख घटक म्हणजे धानाला मिळणारी कमी किंमत होय. धान उत्पादक शेतकरी दिवस रात्र कष्ट

करून धानाचे उत्पादन घेतो. व त्या धानाला सरकार जी आधारभूत किंमत देते त्यात धानाचा उत्पादन खर्च सुध्दा भरून निघत नाही. धानाचे हे उत्पादन काढण्याकरीता शेतकऱ्याने विविध मार्गाने कर्ज घेतलेले असते. उत्पादन खर्च भरून निघत नसल्यामुळे शेतकरी आपले कर्ज फेडू शकत नाही. कर्ज फेडू शकत नसल्यामुळे त्याच्या समोर अनेक समस्या निर्माण होतात. हया समस्येशी लढतांना जर त्यांची हिंमत खचली तर ते आत्महत्या करतात..

सरकार आधारभूत किंमतीत प्रत्येक वर्षी अल्पशी वाढ करते. त्या वाढीची मागील दहा वर्षातील सरासरी काढली तर ती 'अ' दर्जाच्या धानाकरीता जवळजवळ 45 रूपये तर 'ब' दर्जाच्या धानाकरीता जवळजवळ 35 रूपये येईल. ज्या अनुपातात धान उत्पन्नाकरीता लागणाऱ्या घटकांच्या किंमती प्रत्येक वर्षी वाढतात. त्या अनुपातात केंद्र सरकार धानाची आधारभूत किंमत वाढवीत नाही.

जिल्हयात 2 हेक्टर पर्यंत धारणक्षेत्र असणारे 49 टक्के शेतकरी, 2 ते 5 हेक्टर पर्यंत धारण क्षेत्र असणारे 34 टक्के, 5 ते 10 हेक्टर धारण क्षेत्र असणारे 13 टक्के, व 10 ते 20 हेक्टर धारण क्षेत्र असणारे 4 टक्के, शेतकरी आहेत. याचा अर्थ जिल्हयात अत्यअल्प व अल्प शेतकऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे. म्हणजे गरीब शेतकऱ्यांचे जिल्हयात प्रमाण सधन शेतकऱ्यांपेक्षा फार जास्त आहे.

ज्या शेतकऱ्यांकडे सिंचनाची सोय आहे असे शेतकरी दुबार पिक घेतात. जिल्हयात यांचे प्रमाण फार कमी आहे. तसेच शेती शिवाय जोडधंदा करणारे शेतकरी 30 टक्के तर जोडधंदा न करणारे शेतकरी 70 टक्के आहेत. शेतात एकदाच पेरणी होत असल्यामुळे हंगामी बेकारीचे प्रमाण फार जास्त आहे. शेतामध्ये जून ते डिसेंबर महिण्यातच काम असतो. हंगामी बेकारीचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे जिल्हयातील शेतकरी जास्त प्रमाणात गरीब आहेत. शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती हलाखीची होण्याची कारणे सरासरी धानाचे कमी उत्पादन, खुल्या बाजारातील अल्प किंमत, केंद्र सरकारने घोषित केलेली कमी किंमत, सरकारची उदासिनता, संघटनेचा अभाव, अशिक्षित व अज्ञान, परंपरागत शेती, कुटुंबातील सदस्यांची संख्या, कमी भांडवल, कर्जबाजारीपणा, सुधारित व संकरीत बियाण्यांचा कमी वापर, खताच्या वाढत्या किमंती व काळाबाजार, सामाजिक प्रतिष्ठा इत्यादी आहेत.

धानाचे उत्पादन घेण्याकरीता कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांची संख्या जवळ–जवळ 80 टक्के व कर्ज न घेणाऱ्या शेतकऱ्यांची संख्या जवळ–जवळ 20 टक्के आहे.

सरकारच्या योजना धान उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करीत असतात. परंतु योजनांची अमंलबजावणी योग्य पध्दतीने होत नाही. योजना अपूर्ण असतात. सरकारी कर्मचारी योजना योग्य पध्दतीने राबविण्यास दप्तर दिरंगाई करतात.

धान उत्पादक शेतकऱ्यांची सरकारकडून फार अपेक्षा आहे. त्यांना त्यांच्या मालाची योग्य किंमत मिळणे व नुकसान झाल्यास योग्य प्रमाणात नुकसाान भरपाई मिळणे अपेक्षित आहे जर असे झाल्यास धान उत्पादक शेतकऱ्यांची आर्थिक समस्या दूर होईल.

भंडारा जिल्हयातील धान उत्पादक शेतकऱ्यांची सामाजिक स्थिती :–

जिल्हयातील शेतकरी शिक्षणाप्रती उदासीन वाटतो. अशिक्षित शेतकऱ्यांचे प्रमाण 5 टक्के, प्राथमिक शिक्षण घेतलेले शेतकरी 40 टक्के , माध्यमिक शिक्षण घेतलेले 28 टक्के, उच्चमाध्यमिक शिक्षण घेतलेले 19 टक्के, पदवी प्रप्त 6 टक्के व पदव्युत्तर व त्या पेक्षा जास्त शिक्षण घेणारे 2 टक्के शेतकरी आहेत. परंतु मुलां–मुलींच्या शिक्षणाप्रती शेतकरी जागरूक असेल्याचे जाणवते. शेतकऱ्यांच्या मुला–मुलींचे प्राथमिक शिक्षण घेण्याचे प्रमाण 2 टक्के, माध्यमिक शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण 23 टक्के, उच्चमाध्यमिक शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण 40.5 टक्के, पदवी घेणाऱ्यांचे 25 टक्के, पदव्युत्तर व त्यापेक्षा जास्त शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण 10 टक्के अशिक्षितेचे प्रमाण 0 टक्के आहे.

समाजातील परिवर्तन लक्षात घेता भंडारा जिल्हयातील धान उत्पादक शेतकरी ही समाज परिवर्तनाच्या प्रवाहात येतो. परंतु आर्थिक परिस्थिती कमजोर असल्यामुळे धान उत्पादक शेतकऱ्याची सामाजिक परिस्थिती ही खालावलेली आहे. ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना आपल्या रूढी, परंपरा, सामाजिक प्रतिष्ठा जोपासतांना बराचसा पैसा खर्च करावा लागतो. त्याकरीता त्यांना इतरांकडून कर्ज घ्यावे लागते.

धान उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या :–

धान उत्पादक शेतकरी मेहनत करतो, काबाड कष्ट करतो, घाम गाळतो, देशाची व देशातील लोकांची अन्नधान्याची समस्या सोडवितो. पंरतु तो आपली स्वतःची समस्या सोडवू शकत नाही. तसेच देशातील सरकारही त्याची समस्या सोडविण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करतांना दिसत नाही. त्याच्या विविध समस्या आहेत. त्यात चांगले बियाणे व त्यांची जास्त किंमत, खतांच्या जास्त किंमती, किटनाशकांच्या जास्त किंमती, सरकारची कमी आधारभूत किंमत, कृषी उत्पन्न बाजार समिती मधील गैरव्यवहार, विपणनाचा प्रश्न, संग्रहण गृहाचा प्रश्न, कौटूंबिक व सामाजिक समस्या इत्यादींचा समावेश होतो.

भंडारा जिल्हयातील धान उत्पादक शेतकरी कर्जात अडकलेला आहे. दिवसेंदिवस धान उत्पादनाचा खर्च वाढत आहे. परंतु धान उत्पादनाचा खर्च भरून काढणारी किंमत त्याला मिळत नाही. कृषी उत्पन्न बाजार समितीची स्थापना शेतकऱ्यांच्या हिताकरिता करण्यात आली परंतु तिथे ही शेतकऱ्यांचे कमी व्यापऱ्यांचे हित जास्त होत असतांना दिसते. शेतकऱ्यांच्या समस्येला नैसर्गिक घटक ही जवाबदार आहेत. त्यात ओला दुष्काळ, कोरडा दुष्काळ, पिकाला कीड लागणे, पावसाची अनियमितता.

निष्कर्ष व उपाययोजना

प्रस्तुत संशोधनाचे निष्कर्ष व त्यावरील उपाययोजना पुढील प्रमाणे आहेत.

संशोधनाचे निष्कर्ष :–

1) भंडारा जिल्हयातील 85 टक्के लोक खेडयात राहतात. खेडयातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे.

2) भंडारा जिल्हयात तुमसर, मोहाडी, भंडारा, साकोली, लाखनी, पवनी, लाखांदूर

असे एकुण 7 तालुके आहेत.

3) भंडारा जिल्हयातील 2001 च्या जनगणेनुसार मुख्य काम करणारे शेतकरी ग्रामीण भागात 1,04,509, नागरी भागात 1456 असून एकूण भंडारा जिल्हयातील एकूण मुख्य काम करणारे शेतकरी 1,05,965 आहेत.

4) भंडारा जिल्हयात 1990–91 नुसार 2 हेक्टर पर्यंत धारणक्षेत्र असणारे शेतकरी 49 टक्के, 2 ते 5 हेक्टर धारणक्षेत्र असणारे शेतकरी 34 टक्के, 5 ते 10 हेक्टरपर्यंत

6.

धारणक्षेत्र असणारे शेतकरी 13 टक्के, व 10 ते 20 हेक्टर धारणक्षेत्र असणारे शेतकरी 4 टक्के आहेत.

5) जिल्हयातील धान उत्पादक शेतकरी अजूनही परंपरागत पध्दतीनेच शेती करतात.

6) जिल्हयातील 96 टक्के शेतकऱ्यांनी आपल्या जमीनीचे माती परीक्षण केले नाही. ही सेवा कृषी विभागातर्फे विनामूल्य पूरविण्यात येते. मातीचे परीक्षण केल्यामुळे कोणते उत्पादन घ्यावे हे शेतकऱ्यांना ठरविता येते.

7) भंडारा जिल्हयात जून ते डिसेंबर हया दरम्यान धानाचे पिक घेतले जाते. कमीत कमी तीन महिने व जास्तीत जास्त पाच महिण्यात पिक घेतले जाते.

8) धान पिकाला पाऊस 1100 डि.से.मि.मी. ते 1400 डि.से.मि.मी. आवश्यकता असते.

9) जिल्हयात एकूण पिकाखालील क्षेत्र 227000 हेक्टर असून त्यापैकी पिकाखालील निव्वळ क्षेत्र 151000 हेक्टर तर दूसोटा क्षेत्र 76000 हेक्टर आहे.

10) भंडारा जिल्हयात धानाची शेती दोन हंगामात करतात. एक खरीप हंगाम व दुसरे रब्बी हंगाम.

11) जिल्हयात खरीप हंगामात जवळजवळ सर्व शेतकरी धानाची पेरणी करतात तर रब्बी हंगामात ज्यांच्या कडे पाण्याची सोय आहे तेच शेतकरी धानाची लागवड करतात. हया लागवडीचे प्रमाण फार कमी आहे.

12) भंडारा जिल्हयात एच.एम.टी., जयश्रीराम, सुवर्णा, एकहजार–10. एक हजार–01 हया धानाचे पिक जास्त प्रमाणात घेतले जाते.

13) 2001 च्या कृषी गणनेनुसार भंडारा जिल्हयात सर्वात जास्त पिक धानाचे घेतले जाते. बाकी पिकांचे क्षेत्र थोडया प्रमाणत आहेत. त्यात गहू, तूर, लाखोरी, भाजीपाला, ऊस इत्यादी पिक घेतली जातात.

14) जिल्हयात लागवड क्षेत्राच्या मानाने सिंचनाच्या सोयी अपुऱ्या आहेत.

15) धान उत्पादनाचा खर्च प्रत्येक वर्षी वाढत आहे. परंतु धानाची किंमत त्याप्रमाणात

वाढतांना दिसत नाही.

<u>उपाययोजना</u> :–

भंडारा जिल्हयातील धान उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांचे अध्ययन केल्यानंतर त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्या निवरणार्थ पुढील उपाय सुचविण्यात आले आहेत.

1) शेतातील मातीचे परिक्षण करून घेणे.
2) योग्य पिक व योग्य जातीचे बियाणे निवडणे.
3) शेवाळ खत, गांडूळ खत, शेण खत यांचा वापर जास्तीत जास्त करावा म्हणजे शेतातील उत्पादन वाढते.
5) ग्रामीण भागात शेती विषयक शिबिरांचे आयोजन करणे आवश्यक आहे.
6) सिंचनाच्या सोयी वाढावाव्यात शक्य तिथे तलाव, बंधारे, लहान प्रकल्प, मोठे प्रकल्प बांधावेत.
7) सिंचनाची सोय ही बारामाही असावी.
8) प्रत्येक गावात व तालुक्यात शेतातील माल संग्रहण करण्याकरिता संग्रहणगृह बांधावे.
9) शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य किंमत येईपर्यंत माल संग्रहण करून शेतमाल तारण योजना राबवावी.
10) ग्रामीण भागातील लोड शेडींगचे प्रमाण कमी करावे. (विद्युत भार नियमन)
11) शेती व्यवसायासोबत जोडधंदा करण्याकरीता शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन व प्रोत्साहन करण्याकरीता गावागावात शिबिरांचे आयोजन करावे.

वरील उपाययोजना केल्यास भंडारा जिल्हयातील धान उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्या सोडविता येतील. त्यामुळे समाजातील एक दुर्बल व दुर्लक्षित घटक सुधारून समाजात स्वतःचे स्वयंभू स्थान प्राप्त करू शकेल.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal

ISSN No. 2394-8426
Jan-2020
Issue–IV(I), Volume–VIII

Investment Pattern of Kirana Merchants of Gadchiroli City

Author – **Dr. Umesh Likhar**
Superintendent
Gondwana University Gadchiroli

Abstract

Various investment instruments are available in India. These instruments are debt or equity based. Kirana merchants of Gadchiroli city invest both in debt as well as in equity investment instruments. Kirana Merchants of Gadchiroli city are in favor of investment instruments like mutual funds; pension funds etc.,

Introduction

Since last few years Indian financial market has emerged as is one of the flourishing markets in the world. Various investment instruments like shares, bonds, mutual funds, fixed deposits, insurance plans, other money and capital market instruments are available. At the same time the traditional investments like gold and real estate is also preferred by the investors.

Various categories of investors follow a specific pattern of investment in Gadchiroli city. Like investment pattern of Government employees is different than the investment pattern of doctors. In the same way the investment pattern of the kirana merchants of Gadchiroli city is different than the other categories of investors. The present study is concern to understand the pattern of the investment of the kirana merchants of Gadchiroli city.

Sample Size

This study involves 50 respondents or kirana merchants of Gadchiroli city of different economic status.

Data collection method

1) Primary data – Personal interview.

2) Secondary data – Books.

About Gadchiroli City

Gadchiroli city is situated on the western side of Maharashtra. It is the administrative headquarter of Gadchiroli district. Gadchiroli is a semi urban city. A very good market with satisfactory turnover is found in Gadchiroli.

For the purpose of the current study, personal interview was conducted. And the findings are as under.

Findings

- Maximum investors or kirana merchants of Gadchiroli city are in the age group of 35 to 55 years.
- A very few kirana merchants above the age of 55 years, are actively engaged in the business.
- Respondents above the age of 55 years are more interested in saving rather that investment. They are reluctant to take risk.
- Kirana merchants of the age group of 35 to 55 years are ready to take risk, hence they are active in making investments.
- All most all the merchants are covered with life insurance and stock and shop is covered with general insurance.
- Majority of the kirana merchants of Gadchiroli city are interested in real estate they also invest in Gold, Mutual Fund, and Fixed Deposits.

Conclusion

The current study is conducted to understand the investment pattern of the kirana merchant of Gadchiroli city and it may be concluded that mutual fund is one of the most accepted investment instruments for short to medium term. For long term purpose real estate is the preferred investment of the kirana merchants of Gadchiroli district. These merchants invest in gold for hedging purpose and many times they arrange short term finance by means of gold loan.

References

- Fundamental Investment Management by V.K.Bhalla , S. Chand Publication, Year of publication – 2007.
- Finance & Profit by N.J Yasaswy, Published by Vision books, Year of publication – 2007.
- Investment Management by V.A. Avadhani, Published by Himalaya Publishing House, Year of Publication - 2009.
- Investment Management and Stock Market by A K. Vashisht, R. K. Gupta, Deep & Deep Publications Pvt. Ltd, New Delhi, 2005
- Research Methodology methods and techniques, C. R. Kothari, Vishwa Prakashan, New Delhi, 1999.
- Investment Management, Dr. L. Natarajan, Margham Publications, Chennai, 2005.
- Investment Management, Preethi Singh, Himalaya Publication House, New Delhi, 2006

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal

ISSN No. 2394-8426
Jan-2020
Issue–IV(I), Volume–VIII

Financial Performance of Co-Operative Bank

Sanchit S Vaidya **Kalyani G Shetkar**

Abstract:

Bank is the financial institution which provides us money as our need. We can say that it is the source of money from which we can complete our need as per condition with respect to some mortgage or in respect of cash/loan.

Banking in India, in modern sense, can be said to have mode a sound beginning with the establishment of the bank of KOLKATA in 1806. The East India gave a charter of banking business to this bank in 1809 and it was renamed as Bank of Bengal. With the full patronage and support of East India Company, the Bank of Bengal started the issue of paper currency in 1823 and was permitted to open branches in 1840. In this year, it was given the status of presidency bank of Bengal. In 1840 and 1843, the presidency bank of Mumbai and Kolkata respectively were established. In 1920, these 3 banks were amalgamated to form the imperial Bank of India, which became the STATE BANK OF INDIA after its nationalization in 1955.

Co-Operative Banking:

Co-Operative banking is banking organized on a co-operative basis. By co-operative organization, we mean "Voluntary concern, with equitable participation and control among all concern in any enterprise."

Feature of Co-operative Banking:

1. A Co-operative organization is an enterprise aiming at a certain business.
2. As an association of users, Co-operative banking is organized by those who themselves require credit.
3. It works according to the rule of democracy. In other word, it works through boards of directors. The directors are elected on the basis of one vote per member, irrespective of the member of share purchased by him.
4. It is intended to serve both
   a. Its own members.
   b. The community as a whole.

Bank has good image in the mind of people due to following factors:

- Good service

- Good interest rate
- Various bank facility

Research Methodology

DATA COLLECTION SOURCES:

Collection of data is first step in static's the goal of collection. The data collection process following the formulation of research including the sample plan data, which can be primary or secondary, can be collected using verify of tools.

1. **PRIMARY DATA:**

It can be obtained primary data either through observation or the direct communication with respondent in one form or another through personal interview. It is called as primary data.

2. **SECONDARY DATA:**

Means the data that already available i.e. they refer to data which already been collected and analyzed by someone else. In the financial field, most important is secondary data i.e. Balance sheet, profit and loss A/c and annual report of the bank.

SCOPE: Scope of the study was wide as it was inclusive of two parts. The first part is Assets and second part is Liabilities of the bank. From that analysis we come to know the following;

In the era of liberalization and globalization, giving good services and facilities has become the key factor in deciding profitability of the bank.

Limitations: The project duration is two months; it is very short time to understand the practical working and process of the Bank.

1) The topic, "Financial Statement Analysis of Bank" it covers only through financial analysis through ratio analysis. Each and every financial analysis type and matter is not covered in this.
2) It was also observed that information which is confidential or top management level, strategic information was not disclosed.
3) The study was restricted to Co-Operative Bank only.

DATA ANALYSIS & INTERPRETATION

Analysis: The term analysis refers to the computation of certain measures along with searching for patterns of relationship that existing among data group simply analysis can be defined as the ordering or breaking of the constituent part in order to obtain answers to research question.

Interpretation: After collection of data and analyzed it. The researcher has to accomplish the task of drawing inference followed by report writing. This has to be done very carefully; otherwise misleading conclusion may be drawn. Interpretation refers to the task of drawing interferences from the collection facts after an analytical or experimental study.

CONCLUSION:

1) To know the changing trends in deposits of Bank.

2) Bank is following all the rules and regulations as per RBI, hence there is only changes in some years so the overall performance of the bank with respect to deposits is excellent.

3) To study the employee's productivity ratio of the Bank.

Even though, every year there are some changes in number of employees of the bank. But, the employee's productivity of bank is per unit increases every year which is good for the bank.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal

ISSN No. 2394-8426
Jan-2020
Issue–IV(I), Volume–VIII

साहित्यात अंतर्भूत मानवाधिकार - एक सिंहावलोकन

प्रा.पुरुषोत्तम दि. माळोदे
सहयोगी प्राध्यापक
मराठी विभाग प्रमुख
आर्ट,कॉमर्स एंड सायन्स कॉलेज
आर्वी जि. वर्धा
ई मेल – pdmalode2014@gmail.com

सारांश:
एखाद्या व्यक्तीला एखादी गोष्ट मिळवण्यासाठी किंवा एखादी कृती करण्यासाठी दिलेली कायदेशीर सुविधा, दावा किंवा विशेषाधिकार हा मानवी हक्क आहे. कायद्याद्वारे प्रदान केलेल्या सुविधा अधिकारांचे संरक्षण करतात. दोघांचे अस्तित्व एकमेकांशिवाय शक्य नाही. सभ्यतेच्या विकासाबरोबर माणसाच्या जीवनात बदल आणि प्रगती दिसू लागली, पण हिंसाचार, बळजबरीने दुसऱ्याचे प्राण व मालमत्ता बळकावण्याची च्छा आणि मानवी हक्कांचे अतिक्रमण कमी झाले नाही. गाव, शहर, राज्य, देश विदेशातील घटना. मानवी मूलभूत नैसर्गिक हक्कांचे उल्लंघन आणि अतिक्रमण दिवसेंदिवस वाढत आहे. सध्या सामाजिक न्याय देणे आणि व्यक्तीच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण करणे ही महत्त्वाची जबाबदारी मानली जाते. व्यक्तीच्या अस्तित्वासाठी आणि विकासासाठी मानवी हक्क आवश्यक आहेत.या दृष्टीने मानवाधिकाराच्या अनेक पैलूंवर लिखाण झाले आहेत.प्रस्तुत शोधपत्रात साहित्यामध्ये अंतर्भूत मानवाधिकार यावर चिंतन करण्यात आलेले आहे.

बीजशब्द:- मानवाधिकार,सामाजिक न्याय,साहित्य,मानवी हक्क

उद्देश्य:

- मानवाधिकार हि संकल्पना स्पष्ट करणे.
- साहित्यात अंतर्भूत मानवाधिकार अभ्यासणे.
- सामाजिक न्याय अंतर्गत मानवाधिकार अभ्यासणे.
- मानवी हक्क व त्याचे संरक्षण अभ्यासणे.

प्रस्तावना:

१० डिसेंबर १९४८ रोजी, संयुक्त राष्ट्रांनी मानवी हक्कांची घोषणा जारी करून मानवी अस्तित्वासाठी त्याचे महत्त्व स्थापित केले. दरवर्षी मानवी हक्क दिन साजरा करून या अधिकारांचे संरक्षण करण्याच्या संकल्पाचा आपण पुनरुच्चार करतो. भारतीय संविधानानेही काही मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण केले आहे. प्रत्येक व्यक्ती शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या भिन्न असली तरीही आंतरिकरित्या एक आहे. त्यामुळे त्यांना समान अधिकार मिळाले पाहिजेत. परंतु सध्याची सामाजिक-आर्थिक रचना त्याला समान हक्क उपभोगण्याची संधी देत नाही. परिणामी सर्व नागरिकांना सामाजिक न्याय मिळत नाही. असे करोडो लोक आहेत जे अत्यंत गरीब परिस्थितीत जगत आहेत, त्यांच्याकडे राहायला घर नाही, खायला पुरेसे अन्न

नाही आणि अंग झाकण्यासाठी कपडे नाहीत. भूमिहीन मजूर, अल्पभूधारक शेतकरी बांधव, मजूर यांच्याप्रमाणेच ग्रामीण व मागास भागातील लोकही या वर्गात येतात. शासनाच्या लाखो प्रयत्नांनंतरही ज्यांना आजपर्यंत न्याय मिळू शकलेला नाही. ज्या देशात गरिबांची संख्या वाढत आहे, सामान्य मजूर छाटणी आणि बेरोजगारीचे बळी ठरतात किंवा शेतमजूर आणि बांधकामात गुंतलेले कामगार जमीनदार आणि कंत्राटदारांच्या अत्याचाराला बळी पडतात, तेव्हा या बाबींचा गांभीर्याने विचार करणे आवश्यक आहे. हिंदू राज्य धर्मग्रंथात प्रजेच्या हक्कांचे रक्षण करणे हे राजाचे प्रमुख कर्तव्य आहे. गौतम बुद्धांनी सर्वप्रथम भारतातील गुलामगिरीविरुद्ध मानवी हक्कांसाठी आवाज उठवला आणि भिक्षू बनून दासप्रथा मुक्त करण्याची प्रक्रिया सुरू केली. १८ व्या शतकापासून ▯ग्लंडमध्ये आधुनिक लोकशाही अधिकारांच्या प्राप्तीसाठी संघर्ष सुरू झाला. फ्रेंच राज्यक्रांतीमध्ये जगात मानवी हक्कांचे वैश्विक प्रतिष्ठेची स्थापना झाली. मानवी हक्कांच्या घोषणेच्या आधारे समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्वाला कायदेशीर हक्क मिळाले. राजकीय गुलामगिरीतून स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर २६ जानेवारी १९५० रोजी अंमलात आलेल्या भारतीय राज्यघटनेत लोकांना काही मूलभूत अधिकारही देण्यात आले आहेत. परंतु जगातील सर्वच देशांतील नागरिकांना अद्याप पूर्ण मानवाधिकार मिळालेले नाहीत. वसाहतवादामुळे आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेतील अनेक अविकसित राष्ट्रांचे मोठ्या साम्राज्यवादी राष्ट्रांकडून आर्थिक शोषण होत आहे. या दिशेने, युनायटेड नेशन्स मुक्तीसाठी आणि राष्ट्र आणि नागरिकांच्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी प्रस्तावित आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघातर्फे दरवर्षी १० डिसेंबर रोजी मानवी हक्क दिन साजरा केला जातो. १९२९ पासून राज्यघटनेच्या भाग ३ ने आता सहा मूलभूत अधिकार दिले आहेत. समानतेचा अधिकार, स्वातंत्र्याचा अधिकार, शोषणाविरुद्धचा अधिकार, धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार, संस्कृती आणि शिक्षणाचा अधिकार, घटनात्मक उपायांचा अधिकार.

मानवाधिकार व हक्क:

मानवाचे स्वतःचे काही नैसर्गिक हक्क आहेत, जे त्याला समाजाचा एक भाग होताच मिळायला हवेत. त्याला या अधिकारांपासून वंचित ठेवता येणार नाही. त्या अधिकारांपैकी मुख्य म्हणजे मालमत्ता संपादन करण्याचा, मालमत्तेचा मालक म्हणून जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा आनंद घेण्याचा आणि आनंदी राहण्याचा अधिकार. त्यात सुरक्षितपणे जगण्याचा आणि कोणत्याही अत्याचाराचा प्रतिकार करण्याचा हक्क देखील समाविष्ट आहे. मानवी हक्कांसाठीचा लढा जगात अनेक कोणातून चर्चेला आला आणि मानवी हक्कांना शेवटी नैतिक अधिकार म्हणून मान्यता मिळाली. आता माणसाकडून माणसाला समान आदराची मागणी आहे. मानवाला परिघातून केंद्रस्थानी आणणे, म्हणजे जागतिक स्तरावर व्यक्तीस्वातंत्र्याचा आणि प्रतिष्ठेचा आदर करणे हा या चळवळीचा मुख्य मुद्दा आहे. एकेकाळी मानवाधिकार चळवळीचे लक्ष्य प्रामुख्याने कम्युनिस्ट देश होते हेही दिसून आले आहे. आता आशियाई देश आहेत यात शंका नाही कारण या देशांमध्ये दडपशाहीचे शेकडो प्रकार शिल्लक आहेत. आज, मानवी हक्क चळवळीने एक ठोस आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेचे स्वरूप घेतले आहे, तर जगभरात मानवी हक्कांचे उल्लंघन आधीच वाढले आहे. मानवी हक्कांच्या प्रश्नावर प्रशासकीय सक्रियता आणि मानवी हक्क आयोगाशी असलेले सहकार्य हे

प्रमाण खूपच कमी आहे. ▯थे फक्त आश्वासने, दिलासा मिळतो. त्यामुळेच राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगात हजारो खटले वर्षानुवर्षे लटकत राहतात आणि त्यावर सुनावणी सुरू असते. त्यात एवढा हलगर्जीपणा आहे की मानवी हक्कांचे नवे अर्थ लावणे त्याच्या आवाक्याबाहेरचे आहे. आजच्या काळात मानवी हक्कांचे उल्लंघन किती व्यापक झाले आहे किंवा मानवी हक्कांचे किती संरक्षण झाले आहे, हे मानवाधिकारांचे अर्थ कसे लावते यावर अवलंबून आहे. अन्न सुरक्षा, आरोग्य आणि शिक्षणाचे अधिकार अद्याप या अंतर्गत आलेले नाहीत. शेतकऱ्यांना त्यांची शेतजमीन त्यांना पाहिजे तोपर्यंत ताब्यात ठेवण्याचा अधिकार, आदिवासींना त्यांच्या पाण्यावर, जंगलावर आणि जमिनीवरचा अधिकार किंवा एखाद्या समाजाला त्यांच्या पारंपरिक पद्धतीने जगण्याचा अधिकार, मानवी हक्कांतर्गत येऊ शकतो की नाही? युद्धाच्या विध्वंसातून वाचणे हा मानवी हक्क का नसावा? 'स्लटवॉक'च्या संदर्भात हा मुद्दा ऐरणीवर आला आहे की, एखादी महिला तिच्या ▯च्छेनुसार कपडे का घालू शकत नाही, केवळ तिच्या दिसण्यावरून बलात्काराचे स्वातंत्र्य कसे मिळू शकते. स्त्रीभ्रूण हत्या सुद्धा होत आहेत, त्यांना मानवाधिकार कोण देणार? किंबहुना, सरंजामी क्रूरतेच्या बाजूने विविध युक्तिवाद दिले गेले आहेत. आणखी एक मुद्दा आहे, अणुऊर्जा प्रकल्प किंवा अशा बहुराष्ट्रीय प्रकल्पांसाठी सामान्यतः मागास आणि गरीब लोकांची क्षेत्रे निवडली जातात. अशा भागात मानवी हक्कांचे उल्लंघन होत आहे का? येथे एक नवीन आवाज उठला आहे. प्रत्येक माणसाला आपले जीवन जगण्याचा मूलभूत अधिकार आहे. शिक्षा झालेला गुन्हेगार आपले नवीन आयुष्य सुरू करू शकतो, त्याला या घटनात्मक अधिकारापासून वंचित ठेवता येणार नाही. गुन्ह्यांविरोधातील आपली बांधिलकी अतिशयोक्ती करण्याच्या उद्देशाने सरकारकडून असे फतवे दिले जातात, हे वेगळे सांगायला नको. अशा प्रसंगी आवाज उठवायला मानवाधिकारांना अजिबात संकोच वाटत नाही.

मानवाधिकार व सामाजिक न्याय:

मानवी हक्कांचा अर्थ केवळ व्यक्तीच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या क्षेत्राचा विस्तार असा नाही. याला काही सामाजिक पैलू देखील आहेत, कारण मानवी हक्क म्हणजे राष्ट्रीय-सामाजिक जबाबदार्यांपासून मुक्त होणे असा नाही. मानवी हक्क म्हणजे ▯च्छास्वातंत्र्य नसून न्यायाचा हक्क आहे आणि 'न्याय' या शब्दाचा मर्यादित अर्थ मनानुसार घेणे पण योग्य नाही. आज जागतिकीकरणाच्या मानवी चेहऱ्याची चर्चा मानवी हक्कांच्या भावनेतून झाली आहे. यामुळेच बहुराष्ट्रीय कंपन्या गरिबी आणि असमानता दूर करण्यासाठी नवनवीन नाटकं घेऊन येतात. परिणामी, मानवी हक्क कमी झाल्यामुळे दिखाऊ मानवी चेहऱ्याचा मुखवटा बनतो. त्याचप्रमाणे, जर समाजात सामुदायिक दडपशाहीचे प्रकार शिल्लक असतील, तर मानवी हक्क म्हणजे अस्मितेच्या राजकारणाखाली संपूर्ण राष्ट्र किंवा समाजाचे विघटन करणे असा होऊ शकत नाही, त्याची पुनर्कल्पना करणे म्हणजे त्याचा आकार बदलणे होय, जे सामूहिक न करता येऊ शकते. सोशल नेटवर्किंगच्या संदर्भात कमी चिंता व्यक्त केली जात नाही. आक्षेपार्ह गोष्टी नेटवर्कवरून तत्काळ हटवाव्यात, कारण त्यामुळे लोकांच्या भावना दुखावल्या जातात, असे म्हटले आहे. या ठिकाणी मानवाधिकाराचाही प्रश्न निर्माण होतो. काय काढायचे, काय ठेवायचे हे कोण ठरवणार? दुसरे म्हणजे, दररोज लाखो गोष्टींमधून जाणे शक्य नाही, काही प्रतीकात्मक अडथळे येऊ शकतात. जागतिकीकरणाचे

समर्थन करण्याऐवजी राग, चीड आणि असंतोष यांना निराशेने दाबून टाकण्याचे नियोजन करणे हा एक त्रासदायक विचार आहे. विकसित होत असलेल्या तंत्रज्ञानाच्या युगात तंत्रज्ञानाचा गैरवापर टाळणे कठीण होत जाणार आहे. ते मानवी नियंत्रणाच्या पलीकडे जाणे ही मानवी हक्कांची पायमल्ली आहे. आपण म्हणतो की, गैर-पाश्चिमात्य संस्कृतींना प्रतिष्ठा देताना, मानवी हक्कांची चळवळ अशा प्रकारे सर्वसमावेशक बनवली पाहिजे की ती केवळ पाश्चात्य मोहीम असल्याचे भासणार नाही. पाश्चिमात्य लोकांना पाश्चिमात्येतर सांस्कृतिक परंपरा समजून घ्यायच्या नसतात हे वारंवार दिसून आले आहे. मानवी हक्कांना पाश्चिमात्य सांस्कृतिक परंपरांशी जोडल्याशिवाय आणि जागतिकीकरणाच्या परिस्थितीत समोर आलेल्या नवीन अत्याचारांचा मुद्दा उपस्थित केल्याशिवाय मानवी हक्क चळवळ व्यापक होऊ शकत नाही. मग आपण स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय या उच्च ध्येयांकडे नक्कीच जाऊ शकत नाही. मानवाधिकारांतर्गत आदिवासी आणि जमातींबद्दल चिंता आहे का, महिला आणि दलितांबद्दल चिंता आहे का आणि काश्मीर किंवा ईशान्येबद्दल चिंता आहे का? मानवी हक्कांची संकल्पना निश्चितच स्थिर नाही. हे सर्व ठिकाणे, सर्व समुदाय आणि सर्व सांस्कृतिक परंपरा, परंतु नवीन समस्यांशी संबंधित आहे.

साहित्यामध्ये मानवाधिकारः

राजा राममोहन रॉय यांनी 'पृथ्वीवर माणसाचा सामान्य हक्क' हे भाष्य लिहिले, ज्यात त्यांनी लिहिले, ''सर्व मानव, एखाद्या पंथाचे अनुयायी नसतानाही, या जगात प्रकाशमान आहेत. तारे, वसंत ऋतूचा आनंद, पाऊस, पाण्याचा प्रवाह, शारीरिक आरोग्य आणि आर्थिक स्वातंत्र्य, शरीर आणि मनाचे सौंदर्य □त्यादी सर्व गोष्टी या पृथ्वीवर नैसर्गिक वरदान म्हणून प्राप्त होतात. ज्या प्रकारे मानव या पृथ्वीवर धर्मनिरपेक्षपणे जीवन जगत आहे त्याच प्रकारच्या अस्वस्थता, वेदना, अंधार, मानसिक आजार, आर्थिक त्रास, शरीर आणि मनाची विकृती □त्यादीतून जात आहे. जगाला नवजागरण युगाची चिंता आहे, ज्यामध्ये सामान्य मानवाधिकार देखील एक मुद्दा आहे. बंकिम चंद्र यांनी 'समानता' या शीर्षकाच्या निबंधात लिहिले आहे, ''प्रत्येक माणसाला समान अधिकार आहेत - हे समानतेचे धोरण आहे. स्त्रिया देखील मानव जाती आहेत, त्यामुळे स्त्रियांनाही पुरुषांसारखेच अधिकार मिळाले पाहिजेत.'' बंकिमचे लक्ष दलितांकडे गेले. पुनर्जागरणाच्या सामान्य मानवी हक्क संकल्पनेत महिला आणि दलित समस्या जोडल्या गेल्या.

दलितांसाठी लढणारे फुले यांनी गुलामगिरीच्या प्रस्तावनेत सजग समाजसुधारकांची प्रशंसा करताना व्यापक दृष्टीकोनातून लिहिले आहे की, "या परोपकारी बुद्धीमंतांना आपल्याला गुलामगिरीतून मुक्त करण्यात काहीही रस नाही. जीव धोक्यात घालून हे काम करा. या विषयावर विचार करताना असे लक्षात येते की, मानवाला त्यांचे वैचारिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवण्याचा पूर्ण अधिकार आहे तर तो हातात घ्यावा लागेल. सामाजिक जाणिवेसाठी आगाऊपणा न करता मानवी हक्क चळवळ ही वरवरची बाब राहील.

प्रेमचंद यांच्या प्रेमाश्रम या कादंबरीत, अत्याचारी नोकराचा खून केल्याबद्दल पोलिसांनी केवळ मनोहरच नव्हे तर अनेक गावकर्यांना अटक केली, तेव्हा प्रेमशंकर या गावकर्यांना न्यायिक मदत देण्यासाठी मध्यभागी उडी मारतात. एकेकाळी स्वातंत्र्यलढ्यात अटक झालेल्या

देशबांधवांना कायदेशीर मदत करण्यासाठी मानवाधिकाराच्या भावनेने अनेक वकील उभे राहत असत 'कर्मभूमी' ही प्रेमचंद यांची कादंबरी आहे. यामध्ये सूरदास नावाच्या भिकारी पात्राला त्याची कुरणासाठी सोडलेली जमीन सिगारेटच्या कारखान्यासाठी लोकसेवकाला विकायची नाही. त्याच्या झोपडीला ब्रिटीश राजवटीच्या पोलिसांनी घेरले आहे. हे दृश्य आजही जेवढे ताजे आहे. सूरदासकडे जमीन आहे, त्याला विकायची नाही. तो एकटाच लढतो. अखेर त्याची जमीन व्यापारी, ब्रिटिश राजवट आणि जमीनदार यांच्या संगनमताने हिसकावून घेतली जाते. सूरदास लढ्यात अपयशी ठरतो. प्रेमचंद यांनी मानवी हक्कांना वसाहतवादापासून स्वातंत्र्याच्या संदर्भात पाहिले. आईनस्टाईनला देश सोडावा लागला तेव्हाही प्रेमचंद स्पष्टपणे म्हणाले, 'युरोपियन संस्कृतीचे गुणगान ऐकताना आमचे कान टवकारले. त्याला त्याच्या सभ्यतेचा अभिमान आहे. आम्ही आशियाई मूर्ख, रानटी, असंस्कृत आहोत. पण त्या सुसंस्कृत देशांचे पशुत्व पाहिल्यावर या पदव्या त्यांना व्याजासह परत का करू नयेत, असा विचार मनात येतो. प्रो. आ▯न्स्टाईन सारख्या विद्वानांना देशातून बहिष्कृत करण्यात आले आणि त्यांची मालमत्ता हिसकावून घेण्यात आली.'' या काही उदाहरणांवरून हे स्पष्ट होऊ शकते की मानवी हक्क चळवळ फारशी अस्तित्वात नव्हती, तरीही ती साहित्यात आढळते.

कवी अग्येय हे मानवी स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठेच्या महान समर्थकांपैकी एक होते. त्यांच्या 'मानवी स्वातंत्र्या'मध्ये किती जागा आहे, हे त्यांच्या वनसंपत्तीशी संबंधित विधानातून दिसून येते, ''वन संपत्ती - कोणतीही नैसर्गिक संसाधने मानवी शोषणासाठी नसतात आणि त्याकडे केवळ उत्पन्न किंवा नफा या दृष्टिकोनातून पाहिले पाहिजे. एक प्रकारची आत्महत्या आहे. जंगल म्हणजे वनखात्याला उत्पन्न मिळते म्हणून नाही, जसे देशातील लोक नाहीत त्यामुळे सरकारला त्यातून आयकर मिळू शकेल या कल्पनेला मर्यादा आहे. पाश्चिमात्य रचनेच्या जागतिकीकरणाच्या छायेत हा 'मानव' आज अधिक मर्यादित होऊन केवळ 'आधुनिक ग्राहक' बनला आहे. आज आपण बघू शकतो की माणूस बहुतांशी बाजाराच्या बंदिवासात आहे. बाजार आता एक सुंदर तुरुंग आहे. चिंतेची बाब म्हणजे याच्या बाहेर जग नाही. मोठ्या आर्थिक भांडवलाने माणसाला बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे शिकार बनवले आहे. असा भ्रम प्रचलित आहे की बळी, संमोहित होऊन, स्वतः शिकारीकडे ओढला जातो. आज माणसाचा स्वाभिमान नफेखोरांच्या हाती बळी पडला आहे. वैचारिक स्वातंत्र्य नाही, विचारधारेवर तंत्रज्ञानाचे वर्चस्व आहे. हा तो काळ आहे जेव्हा मानवी हक्क 'ग्राहकांच्या हक्कां'पुरते मर्यादित असतात, म्हणजेच तुम्ही जर ग्राहक नसाल तर तुम्हाला मानवी हक्कही नाहीत.

निष्कर्ष:

- मानवी हक्क हे बौद्धिक विलास बनायचे नसेल, तर आधी भारताच्या सांस्कृतिक परंपरा आणि साहित्याच्या संदर्भात ते थोडे अधिक खुले करणे आवश्यक आहे.
- साहित्यात असे आढळते कि, हुकूमशाहीच्या संदर्भात मानवी हक्कांची पुनर्व्याख्या करणे आवश्यक आहे. तरच ते जनजागृतीचे सार्थक साधन बनवता येईल.

- मानवाधिकार ही प्रामुख्याने न्यायाच्या अभावातून जन्मलेली चळवळ आहे. प्रशासनाच्या असंवेदनशीलतेविरुद्ध ही मोहीम आहे.
- स्वयंपाकघरापासून ते शेतापर्यंत, रुग्णालयापर्यंत, शिक्षणापर्यंत, अन्नसुरक्षेपर्यंत आणि कार्यालयापर्यंत मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाची अगणित दृश्ये आज पाहायला मिळतात. हे जग दिवसेंदिवस अधिकाधिक असुरक्षित आणि वंचितांनी भरलेले ठिकाण होत आहे.

समारोपः

आज 'माणूस' हा शब्दच विस्कळीत होत चालला आहे. अंध-राष्ट्रीय अत्याचार वाढले आहेत. राजकीय हिंसाचार वाढला असून रोज हत्या होत आहेत.दुसरीकडे बौद्धिक स्वातंत्र्य बाजारात गहाण पडले आहे. आता ते संघर्ष आहेत, ज्यासाठी कुठूनतरी पैसा येतो, पैसे दिले जातात. आता समाजात लोकांकडे फक्त 'समर्थक' किंवा 'शत्रू' म्हणून पाहिले जात असल्याने स्वतंत्रपणे जगणे कठीण झाले आहे. जागतिकीकरणाच्या युगात आजूबाजूला 'स्वातंत्र्य' आणि 'मुक्ती'चे दृष्य दिसत असले तरी व्यक्तिमत्व, स्वातंत्र्य आणि विचारधारेने माणूस सन्मानाने जगू शकत नाही, हे वास्तव आहे. आजूबाजूला असलेल्या तीव्र असंतोषावर प्रभावी हालचाली दिसत नाहीत. या परिस्थितीत, मानवी हक्क चळवळीला काही मुद्द्यांवरून विस्तारित करून विभक्त होण्याऐवजी जनआंदोलनाच्या मध्यातून विकसित करणे आवश्यक आहे. नक्कीच साहित्यात अंतर्भूत असलेला मानवाधिकार ओळखून व नवे अत्याचार ओळखून मानवाधिकार चळवळीची पुनर्रचना करावी लागेल, तरच या आंदोलनाला नवचैतन्य मिळेल, अन्यथा हे आंदोलन म्हणजे अंधारात केलेली क्षणभंगुर आतिषबाजी ठरणार.

संदर्भ सूचीः

- अग्रवाल एच.ओ.,मानव अधिकार,सेन्ट्रल लो प्रकाशन.□लाहाबाद २०००
- माथुर,डॉ.कृष्ण मोहन,स्वातंत्र्योत्तर भारतवर्ष मे मानवाधिकार,ज्ञान प्रकाशन,देल्ली Jaswal,Human Rights & Law, APH Pub. New Delhi
- Diwan,M.L, A task for all,concept pub.Delhi
- www.planning commission.govt.in

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 6.222
Peer Reviewed Journal

ISSN No. 2394-8426
Jan-2020
Issue–IV(I), Volume–VIII

"ई-कचरा" एक गंभीर समस्या

डॉ. रवि आर. पाठेकर

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री संताजी कला व विज्ञान महाविद्यालय पालांदूर (चौ.) ता. लाखनी जि. भंडारा ४४१९०४

गोषवारा -:

जेव्हा आपण कचऱ्याचा विचार करतो तेव्हा आपण साधा कचरा किंवा घन कचरा याचाच विचार करतो मात्र या व्यतिरिक्त कशाचाही विचार करीत नाही. गेल्या दहा वर्षात ई-कचरा हि जागतिक समस्या बनलेली आहे. भारतातही दरवर्षी ई-कचरा मोठ्या प्रमाणात निर्माण होतो. दुर्दैवाने ई-कचरा अशी गोष्ट आहे जिला ई-मिडीया कव्हरेज फारसे मिळत नाही. त्यामुळे ई-काचरयाबाबत लोकांमध्ये जागरूकता फारच कमी आहे. ई-कचरा पुनर्वापर हि संकल्पना भारतात फारशी अस्तित्वात नाही. परिणामी तयार होणारा ई-कचरा बऱ्याचदा योग्य रिसायकलिंग किंवा प्रक्रिया न करता नद्यांमध्ये किंवा डम्पयार्ड मध्ये टाकला जातो. हे पर्यावरण आणि आरोग्य या दोन्ही साठी घातक आहे. वर्तमान पत्रातून मात्र भारतासह इतर देशातही या वर प्रकाश टाकला जातो. भारतात संगणक उपकरणे आणि मोबाईल टेलिफोन हे प्रमुख ई-कचरा जनरेटर म्हणून ओळखले जातात. भारतात दरवर्षी संगणकापासून ५६३०० टन ई-कचरा निर्माण होतो तर फ्रीजपासून ९ लाख टन, टी.व्ही. पासून २,७५००० टन तर प्रिंटर पासून ४७००० टन कचरा निर्माण होतो. भारतात निर्माण होणाऱ्या एकूण ई-काचऱ्या पैकी ७० टक्के वाटा संगणकाचा आहे., तर दूरसंचार उपकरनांचा वाटा १२ टक्के आहे. शहरांमध्ये मुंबई या यादीत अव्वल स्थानावर आहे कारण इथून दरवर्षी १,२०,००० टन ई-कचरा तयार होतो. दिल्ली आणि बेंगळूर अनुक्रमे ९८००० आणि ९२००० टन ई-कचरा निर्मितीसह दुसऱ्या आणि तिसरया क्रमांकावर आहेत. ई-कचऱ्याच्या दृष्टीकोनातून महाराष्ट्र प्रथम क्रमांकावर आहे, त्यानंतर तामिळनाडू आणि उत्तरप्रदेश यांचा नंबर लागतो. ल्यांडफिल्स मध्ये आढळणाऱ्या जड धातू पैकी अंदाजे ७० टक्के ई-कचऱ्याचा समावेश असतो. मात्र भारतात निर्माण होणारया ई-कचऱ्या पैकी फक्त १.५ टक्के कचऱ्याचाच पुनर्वापर केला जातो.

बीज शब्द -:

ई-कचरा, पुनर्वापर , व्यवस्थापन ई-कचरा

प्रस्तावना -:

आपल्या रोजच्या जगण्या मध्ये इलेक्ट्रोनिक आणि डिजिटल सेवांचा वापर जसा वाढत चालला आहे, तसतसा इलेक्ट्रोनिक वस्तूंचा डोंगरही वाढतो आहे. उपयुक्तता संपलेल्या किंवा तांत्रिक बिघाडा मुळे वापरण्यायोग्य नसलेल्या वस्तू फेकून दिल्या जातात आणि मग त्यांचा ई-कचरा बनतो. आता लवकरच ५

जी तंत्रज्ञानानेयुक्त मोबाईल लवकरच बाजारात आलेत. त्यामुळे आज सर्वांच्या हातात ५ जी मोबिल दिसत आहेत. पण हे मोबाईल आल्यावर सध्या वापरात असलेले अब्जावधी मोबाईल अडचणीत पडलीत. अडगळीत पडलेल्या या अब्जावधीत मोबाईलची विल्हेवाट कशी लावायची हा मोठा प्रश्न भारतात आगामी दोन ते तीन वर्षात उभा रहाणार आहे. ई-कचऱ्याची हि समस्या केवळ भारतात आहे असे नव्हे, तर जगातील सर्वच देशात आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाने ग्लोबल ई-वेस्ट मोनिटर २०२० नावाचा एक अहवाल नुकताच प्रसिद्ध केला आहे. या अहवालानुसार २०१९ या वर्षात जगभरात ५.३६ कोटी मेट्रिक टन ई-कचरा तयार झाला आहे. या अहवालानुसार चालू दशकात हा आकडा ७.४ कोटी मेट्रिक टनापर्यंत जाईल असा अंदाज होता.ग्लोबल ई-वेस्ट मोनिटर २०२४ नुसार २०२२ मध्ये जगभरात विक्रमी ६२ दशलक्ष मेट्रिक टन ई-कचरा तयार झाला. व २०३० पर्यंत ८२ दशलक्ष मेट्रिक टन पर्यंत वाढण्याचा अंदाज आहे.

निरुपयोगी इलेक्ट्रोनिक वस्तूपासून तयार झालेला कचरा म्हणजे ई-कचरा होय. यामध्ये वापरण्यास अयोग्य असलेले संगणकाचे भाग, बंद पडलेली इलेक्ट्रोनिक उपकरणे मोबाईल आणि त्यांचे सुटे भाग , गाड्यांचे सुटे इलेक्ट्रोनिक भाग, इलेक्ट्रिनिक खेळणी, क्षमता संपलेले सेल यांचा समावेश होतो. हा कचरा घानकचऱ्याप्रमानेच आपल्या घरातून देखील निर्माण होतो. आणि त्याची सर्वप्रमाणपणे त्याची विभागणी न होता आपल्या रोजच्या घरगुती काचऱ्यामधून तो थेट कचरा कुंडीत जातो. हा कचरा टिकाऊ स्वरूपाचा असल्याने त्याचे पर्यावरणात विघटन होत नाही. दरवर्षी जगभरात साधारण ७० दशलक्ष टन ई-कचरा तयार होतो. वाढत्या लोकसंखेच्या मुलभूत गरजांमध्ये आता इलेक्ट्रोनिक वस्तूंनी देखील मोठे स्थान निर्माण केले आहे. वाढत्या लोक्संखेमुळे ई-कचऱ्याचे प्रमाणही लक्षणीय वाढले आहे. उदा. आज जगात अंदाजे १.३ अब्जाहून अधिक वैक्तिक वापरातील संगणक आहेत. विकसित देशामध्ये त्याचे सरासरी आयुष्य हे दोन ते तीन वर्षाचे आहे. अमेरिकेचा विचार करायचे झाल्यास या ठिकाणी अंदाजे ४०० दशलक्षाहून अधिक निरुपयोगी संगणक पडून आहेत. विकसनशील देशामध्ये संगणकाची विक्री आणि इंटरनेटचा वापर हा मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. शिवाय आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे नवनवीन इलेक्ट्रीकॅल उपकरणामध्ये भर पडत आहे. गेल्या दोन तीन दशकात या क्षेत्रात अचानक झालेल्या वाढीमुळे आणि मागणी मुळे ई-कचरा निर्मितीचे प्रमाण देखील वाढले आहे.

ई-कचऱ्याचे उत्पादन आणि भारत -:

इलेक्ट्रोनिक कचरा हि भारतातील सार्वजनिक आरोग्य आणि पर्यावरणीय गंभीर समस्या म्हणून उदयास येत आहे. ई-कचऱ्याच्या उत्पादनामध्ये संपूर्ण जगात भारताचा पाचवा क्रमांक लागतो. तर चीन आणि अमेरिकेनंतर भारत हा ई-कचरा निर्माण करणारा तिसरा सर्वात मोठा देश आहे. भारतातील ९५ टक्के पेक्षा जास्त ई-कचरा काबाडीवाले किंवा रेड्डीवाले नावाच्या अनौपचारिक कचरा वेचकाकडून बेकायदेशीरपणे पुनर्वापर केला जातो. हे कामगार कोणत्याही औपचारिक संस्थेच्या बाहेर स्वतंत्रपणे काम करतात ज्यामुळे ई-कचरा नियमांची अंमलबजावणी करणे कठीण होते. या मधील सुमारे ७० टक्के ई-कचरा

केवळ संगणक उपकरणामधून, १२ टक्के दूरसंचार क्षेत्रातून, ८ टक्के वैदकीय उपकरणातून आणि ७ टक्के इतर उपकरणातून निर्माण होतो. सरकारी,सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील कंपन्या एकत्रितपणे ७५ टक्के पेक्षा जास्त ई-कचरा निर्माण करतात, तर घरगुती स्तरावर केवळ १९ टक्के ई-कचऱ्याचे उत्पादन होते. ई-कचरा निर्मिती मध्ये भारतात मुंबई शहर आघाडीवर असून त्या पाठोपाठ नवी दिल्ली,बंगळूर आणि चेन्नई या शहरांचा क्रमांक लागतो. राज्यनिहाय महाराष्ट्र आघाडीवर असून तामिळनाडू व उत्तरप्रदेश यांचा क्रमांक लागतो. या व्यातीरिक्त शहरी भागात ई-कचरा निर्मितीचे प्रमाण विषम आहे. भारताच्या एकूण ई-काचऱ्यापैकी ६५ भारतीय शहरे ६० टक्केपेक्षा जास्त ई-कचरा निर्माण करतात. ई-कचऱ्यामध्ये सर्वात जास्त शिसे आढळते. ज्याचे प्रमाण ४३ टक्के आहे. केंद्रीय प्रदूषण मंडळानुसार सन २०१९-२०२० मध्ये भारतात दहा दशलक्ष टनाहून अधिक ई-कचरा तयार झाला आहे.

महाराष्ट्र आणि ई-कचरा - :

महाराष्ट्र प्रदूषण नयंत्रण मंडळाच्या आकडेवारीनुसार २०१९-२० या सालात राज्यात १० लाख टन ई-कचरा निर्माण झाला. त्या पैकी केवळ ९७५.२५ टन कचऱ्यावर पुनर्प्रक्रिया करण्यात आली आहे. उर्वरित ११०१५.४९ कचऱ्याचे नोंदणीकृत धारकांकडून उन्मूलन करण्यात आले. राज्यात ई-कचऱ्यावर पुनर्प्रक्रिया करणाऱ्या केवळ नऊ नोंदणीकृत कंपन्या असून त्यांची पुनर्प्रक्रीयेची एकूण क्षमता ११७९४ टन आहे. असे असताना देखील केवळ ९७५ मेट्रिक टन कचऱ्यावर पुनर्प्रक्रिया करण्यात आली आहे. म्हणजेच राज्यात निर्माण होणाऱ्या एकूण ई-काचऱ्यापैकी केवळ १ टक्का कचऱ्यावर पुनर्प्रक्रिया करण्यात आली. ई-कचरा उन्मूलन करणाऱ्या ९० कंपन्या असून त्यांची उन्मुलनाची क्षमता ७४ हजार मेट्रिक टन आहे. अशा परिस्थितीत २०१९-२० मध्ये केवळ ११ हजार मेट्रिक टन ई-कचऱ्याचे उन्मूलन करण्यात आले आहे. आणि हि बाब राज्यात ई-कचरा व्यवस्थापनामध्ये असलेली तुट आणि प्रशासनाला पुनर्प्रक्रिया करणाऱ्याची संख्या वाढविण्याचे संकेत देते.

ई-कचर्याचे पर्यावरणीय परिणाम - ;

ई-कचऱ्याची योग्य पद्धतीने विल्हेवाट न लावल्यास त्यामधून पर्यावरण आणि मानवी आरोग्यास घातक असणारा बेरिलियम, क्याडमियम, पारा आणि शिसे यासारख्या सामुग्रीची निर्मिती होते. हे जड धातू किंवा रसायने विघटनशील नसल्याने ती वातावरणात बऱ्याच वेळ राहातात, ज्यामुळे जलप्रदूषण, भूग्रभातील पातली खालावणे, मातीचे आम्लीकरण आणि आग लागल्या मुले हवाप्रदुशनासार ख्या समस्या निर्माण होतात. मोबाईल फोन आणि संगणकाच्या ब्याटरीमध्ये असणारे शिसे, बेरियम, पारा, लेथियम असे जड धातू हे जलप्रदुषनाचे स्त्रोत आहेत. याची विल्हेवाट न लावल्यास ते भूगर्भ आणि भूपृष्टावरील जलस्त्रीतांमध्ये प्रवेश करतात. ई-काचऱ्यामधून निघणाऱ्या रसायनाना आग लागल्यास हवेचे प्रदूषण होते. या रसायनाचे मानवी आरोग्यावर आणि प्राण्यांवर वाईट परिणाम होतात. केंद्रीय पर्यावरण मंत्रालयाने २०१६ साली ई-कचऱ्याच्या व्यवस्थापनासाठी नवी नियमावली जाहीर केली. त्यानुसार लोकाना

ई-कचरा कुठेही टाकता येत नाही. या कचऱ्याची योग्य रीतीने विल्हेवाट लावण्याची जबाबदारी उत्पादक आणि वितरक यांच्यावर टाकण्यात आली आहे. पर्यावरण मंत्रालयाने तयार केलेल्या नियमांचे पालन न झाल्यास दंडात्मक कारवाही ची तरतूद या मध्ये आहे.

ई-कचऱ्याचा मातीवरील परिणाम -;

जर ई-कचरा याची योग्य प्रकारे विल्हेवाट लावली नाही तर त्यात विषारी जड धातू आणि रसायने आपल्या मातीत प्रवेश करतात व त्यातून ते मानवाच्या शरीरात पिक व अन्ना मार्गे प्रवेश करतात. हि रसायने बायोडीग्रेदेबल नाहीत, ज्याचा अर्थ असा आहे कि ते वातावरणात बराच काळ राहतात, ज्यामुळे धोका मोठ्या प्रमाणात वाढतो. या रसायनाचे मानवावर आणि इतर प्राण्यांवर खूप वाईट परिणाम होतात, ज्यामुळे मेंदू, हृदय, यकृत, मूत्रपिंड आणि कंकाळ प्रणाली खराब होते, यासह, मुले अपंग जन्माला येतात, अशा प्रकारे, ते माती प्रदूषण करते, जे नंतर एक मोठे रूप घेऊ शकते.

ई-कचऱ्याचा पाण्यावरील परिणाम -:

जेव्हा इलेक्ट्रोनिक्स वस्तू मधील शिसे बेरियम, पारा, लिथियम अशा जड धातू वस्तूंचा योग्य प्रकारे विल्हेवाट होत नाही तेव्हा ते भूजल वाहिन्या, ओढे, नाले यातील पाण्यात समाविष्ट होतात. पुढे नंतर ते पृष्ट्भागातील प्रवाह आणि लहान तलावामध्ये आढळतात. यावर अवलंबून असलेल्या स्थानिक समुदायांमध्ये या रसायनांचा थेट प्रवाह असतो. ज्यामुळे त्याना बऱ्याच रोगांची लागण होऊ शकते.

ई-कचऱ्याचे आरोग्यावरील परिणाम -:

ई-कचऱ्याच्या संपर्कात येणे मानवी आरोग्यासाठी एक महत्व पूर्ण धोका दर्शविते, विविध मार्गाद्वारे व्यक्तीवर ते परिणाम करते. अनेक इलेक्ट्रोनिक्स घटकांमध्ये शिसे, पारा, क्यादियम, आर्सेनिक आणि ब्रोमिनेटेड फ्लेम सारखे घातक पदार्थ असतात. अनौपचारिक ई-कचरा रिसायकलिंग पद्धती, अनेकदा विकसनशील देशांमध्ये प्रचलित आहेत. ज्यामध्ये ओपन बर्निंग किंवा एसिड बाथ सारख्या क्रूड पद्धतीचा समावेश होतो. या पद्धतीही विषारी रसायने हवेत सोडतात, आजूबाजूचे वातावरण दुषित करतात आणि आरोग्यास गंभीर धोका निर्माण करतात. या विषारी द्रव्यांचा श्वास घेतल्याने आरोग्यास अनेक समस्या उदभवू शकतात. ई-कचरा जाळऱ्या मुळे हवेतील विषारी पदार्थांच्या सम्पर्कात आल्याने फुफुसाना त्रास होवू शकतो, ज्यामुळे खोकला, घरघर आणि श्वास घेण्यास त्रास होतो. दीर्घकालीन संपर्कामुळे अस्थमा सारख्या तीव्र श्वसनाच्या आजारांना हातभार लागतो.. शिसे आणि पारा सामान्यता ई-काचऱ्यामध्ये आढळतात व ते मुलांमध्ये विकसनशील मज्जासंस्थेला हानी पोहचवू शकतात. या विषयाच्या संपर्कात असलेल्या प्रौढाना देखील आरोग्याविषयी समस्या निर्माण होऊ शकतात. ई-कचरा विषयाच्या संपर्कात असलेल्या गर्भवती महिलांना गर्भाच्या विकासावर प्रतिकूल परिणाम होऊ शकतो, ज्यामुळे संभाव्यता जन्म दोष आणि मुलांमध्ये विकासास विलंब होऊ शकतो.

ई-कचऱ्याच्या व्यवस्थापनाचे उपाय-:

ई-कचरा कमी करण्याच्या बाबतीत केवळ पर्यावरणीय धोके कमी करणे इतकेच नाही. ई-कचरा कमी केल्याने संसाधनांचे संरक्षण होते आणि हि उत्पादने तयार करण्यासाठी लागणारया उर्जेचे प्रमाण कमी होते, खालील काही उपाय आहेत ज्याद्वारे ई-कचरा कमी आणि व्यवस्थापित केला जाऊ शकतो.

कमी वस्तू खरेदी करा -:

ई-कचऱ्याचा सर्वात सामान्य स्त्रोत म्हणजे आम्हाला आवश्यक नसलेल्या वस्तूंची खरेदी होय. नवीन इलेक्ट्रोनिक उपकरणे खरेदी करणे टाळा ज्याचा निर्माता पुन्हा वापर करू शकत नाही किवा टाकून देऊ शकत नाही. पुनर्वापर करण्यायोग्य किंवा दीर्घकाळ टिकणारी इलेक्ट्रोनिक उत्पादने निवडणे हे ई-कचरा व्यवस्थापनाच्या दिशेने एक टिकाऊ पाउल आहे.

ई-कचरा दान करणे -: जर तुम्हाला एखाद्या गोष्टीची गरज नसेल, तर ते एखाद्या गरजूला दान करा जेणेकरून त्याचे कौतुक इतर कोणाला होईल. व त्यापासून ई-कचरा कमी होण्यास मदत मिळेल व एखाद्या गरजवंताची गरजही भागेल.

रिप्लेसमेंट पद्धती अवलंबवा -:

बाय-ब्याक प्रोग्राम पद्धतीत विक्रेता आणि ग्राहक यांच्यात एक करार प्रस्थापित होतो जो हे सुनिश्चित करतो कि एखादी वस्तू परत खरेदी करीत असताना जुन्या वस्तूला रिप्लेस केल्या जाईल. हे काही स्टोर मध्ये आफर केले जाते. तुम्ही बाहेरून नवीन वस्तू खरेदी करण्यापूर्वी,स्टोर तुमचा जुना क्यामेरा ,संगणक किंवा इतर वस्तू खरेदी करू शकतो.

न वापरलेल्या वस्तू विकणे -:

तुम्हाला यापुढे ज्याची गरज भासणार नाही त्या इलेक्ट्रोनिक वस्तू विकून टाका अशा अनेक कंपन्या आहेत ज्या आनंदाने तुमच्या जुन्या वस्तू जसे जुने फिटनेस ब्यांड, वेअरेबल, व्हिडीओ गेम कन्सोल, संगणक,व्हिडीओ क्यामेरा, आणि इतर इलेक्ट्रोनिक उपकरणे खरेदी करतील.

शक्य तितके शिका आणि थोडे घाबरा -:

बऱ्याच इलेक्ट्रोनिक उप्कारांमध्ये हानिकारक घटक असल्यामुळे, त्याची योग्य प्रकारे विल्हेवाट लावणे महत्वाचे आहे. स्वताला व आपल्या मुलाना आणि आपल्या सामाजिक मंडळाला शिक्षित करा. या रसायनांनी आपल्याला ई-कचऱ्या च्या धोक्यांबद्दल अधिक जागरूक केले आहे.

आपल्याकडे जे आहे ते जतन करा -:

तुमच्या कडे असलेल्या संगणकाची वेळोवेळी स्वच्छता आणि ते ओवरलोड होणार नाही याची खबरदारी, सातत्यपूर्ण सर्व्हीसिंग आणि देखभाल इलेक्ट्रोनिक उत्पादनाच्या दीर्घायुष्यात मोठ्या प्रमाणात योगदान देऊ शकते. म्हणून ई-कचरा कमी करण्याच्या दृष्टीकोनातून आपल्याकडे जे आहे त्याचे जतन करणे हा प्रभावी उपाय सुचविला जातो.

रिसायकलिंग पद्धतीचा वापर करा -:

तुमची इलेक्ट्रोनिक उपकरणे फेकून न देण्याचा आणखी एक युक्तिवाद आहे तो म्हणजे पुनर्प्रक्रिया होय. कारण तुमची वैक्तीकरीत्या ओळखण्यायोग्य सर्व माहिती तुम्ही मिटवली तरी त्यावर ती जतन केली जाते. पुनर्प्रकारीया केंद्रे तुमच्या वस्तूवरवर पुनर्प्रक्रिया करण्यापूर्वी स्वच्छ स्क्रब करू शकतात, व तुम्ही संभावित धोके टाळू शकता.

तुमच्या मुलाना ई-काचऱ्याबद्दल माहिती द्या -: तरुण हा आमचा वारसा आहे आणि जर आपण लहानपणापासूनच ई-कचरा पुनर्वापराची वचनबद्धता शिकऊ शकलो तर त्याचा फायदा होईल.

शिफारशी -:

१) कुठल्याही इलेक्ट्रोनिक वस्तू (ब्याटरीसह) कचराकुंडीत टाकू नये. ते केवळ चिन्हासह नियुक्त केलेल्या डब्ब्यातच टाकणे आवश्यक असते.
२) ई-कचरा भंगार विक्रेत्यांना थोड्या-थोड्या रोख राक्क्मेसाठी विकू नये.
३) ई-कचऱ्याची विल्हेवाट खड्ड्यात किंवा ल्यांडफील मध्ये करू नये.
४) तज्ञांच्या देखरेखीशिवाय न वापरलेले इलेक्ट्रोनिक्स वस्तू उघडू नये
५) ब्रांड प्रतिनिधीच्या देखरेखीशिवाय भाग किंवा घटक कापून टाकू नये.
६) शक्यतोवर लहान मुलाना आपल्या पारंपारिक खेळण्याचीच सवय लावावी.

निष्कर्ष -:

ई-कचऱ्यातून बाहेर पडणारी विषारी रसायने अन्नसाखळीत जमा होऊ शकतात. ज्या मुळे वनस्पती, प्राणी आणि शेवटी मानवाच्या आरोग्यावर परिणाम होतो. विषारी रसायने माती आणि पाण्याच्या स्त्रोतामध्ये शिरतात, वन्यजीवाच्या अधिवासात व्यत्यय आणतात. या संकटाचा सामना करण्यासाठी आपणास बहुआयामी दृष्टीकोन ठेवणे आवश्यक आहे.

जसजसे तंत्रज्ञान सतत वाढत्या गतीने विकसित होत आहे तसतसे या उपकरणांच्या आयुष्याच्या शेवटच्या चक्राचे व्यवस्थापन करण्याचे आव्हान देखील उभे आहे.

ई-कचऱ्याचे सतत विस्तारणारे जग ओळखून आपण जबाबदार उत्पादन पद्धतीना प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे.

शास्वत ई-कचरा व्यवस्थापन पायाभूत सुविधांच्या विकासाला समर्थन देऊ शकतो. आणि योग्य विल्हेवाटीच्या पद्धतीबद्दल ग्राहकांमध्ये जागृती निर्माण करू शकतो. ई-काचऱ्याशी संबंधित पर्यावरणीय आणि आरोग्य विषयक धोके कमी करण्यासाठी आणि आपल्या ग्रहासाठी अधिक टिकाऊ भविष्य निर्माण करण्यासाठी हा सर्वसमावेशक दृष्टीकोन महत्वाचा आहे.

अश्या प्रकारे एकत्रित काम करून, आम्ही ई-कचऱ्याचे प्रभावमय व्यवस्थापन सुनिश्चित करू शकतो. आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठी स्वछ आणि निरोगी भूपृष्टासाठी योगदान देऊ शकतो.

ISSN No. 2394-8426
Jan-2020
Issue–IV(I), Volume–VIII

संदर्भ -:

वर्तमान पत्रे-:

हिंदू १८ ओक्टोंबर २०१६

टाईम्स ऑफ इंडिया १३ जून २०१७

हिंदुस्तान टाईम्स २२ सप्टेंबर २०१७

वेबसाईट -:

http://www.assocham.org/index.php
http://meity.gov.in
Wen Link -:
https://unifar.org/about/news.
Stories/press/global-e-waste-monitor-2024
http://onlinelibrary.wiley.com/doi?10.1111/jiee.12645/full
http://www.livemint.com/opinion/hAAWLseZDUFMLCFe58UPiO/ व्यवस्थापन -भारत-इलेक्ट्रोनिक
http://www.thehindu.com/sci-tech/energy
https://mpcb.gov.in electronic-waste
https://eprewastecpcb.in
https://greene.gov.in